

doi Studying the linguistic features of the version of Tohfatal-A'azem 'Alam Ara

 Hamed Nowrouzi¹

 Mofid Shateri²

 Vajiheh Zamani Babgohari³

Submitted: 2025-07-01 Revised: 2025-08-03 Accepted: 2025-08-19 Published: 2026-09-23 pp.41-79

Abstract

The book “Tohfatal-A'azem” by 'Alam Ara, belonging to the second period of Nasir al-Din Shah’s reign, is a historical-Shiite epic that was composed by a poet with the pen name “Asi” and transcribed in Rajab 1282 by his son with the pen name “Qaser”. It is kept in the library of Astan Quds Razavi (Mashhad) with the retrieval number of the copy 12436. This copy has important features in terms of language and calligraphy, which will be examined and introduced in this article in a descriptive-analytical manner. The most important linguistic features of this text are: the high frequency of Arabic obsolete words; the use of dialect words from the Qaynat region (Zohan); the recording of dialectal pronunciations of standard words The use of "Az" as a sign of an additional fraction; the use of "Che" in different meanings of "because"; the recording of the spoken form of standard words; the recording of the modified vowel with the transformation $xwā > xu$ and $xwā > xā$; Use of the third person plural without "-d"; recording the "v" of the inflection or conjunction in four different ways: 1. With the letter "v"; 2. With the letter "o"; 3. Without the letter; 4. With (the suffix) "o" above the last letter of the word; The use of the subject pronouns -sh and -shan; the addition of a non-derivative "n" in some words. And the most important features of the manuscript of this text are: Continuous writing of linguistic elements; And the separation of "be" in the position of the verb prefix; Vowel substitution - instead of "-y"; Substitution of "-y" instead of additional fraction; Vowel substitution - ' instead of additional fraction. The results of this research show that the poet, who was an educated person and familiar with the Arabic language, religious sciences, and authentic Iranian culture, wrote this epic under the influence of his native dialect and language, and it is likely that its popular, local, and regional usage was more in the interest of "Asi".

Keywords: Tohfatal-A'azem 'Alam Ara, the dialect of Qohistan, the dialect of Qain, the historical epic, Asi.

۱. (Corresponding author) Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran. h.noruzi@modares.ac.ir

۲. Associate Professor, Department of Geography and Rural Planning, Faculty of Literature and Humanities, University of Birjand, Birjand, South Khorasan, Iran . shmateri@birjand.ac.ir

۳. PhD graduate, Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities. University of Birjand, Birjand, South Khorasan. Iran. v.zamani@birjand.ac.ir

CONFLICT OF INTERESTS

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this paper.

This is an open access article under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and is not used for commercial purposes.

© 2024 The Author(s). Journal of Codicology and manuscript research published by Torath pub. on behalf of the Scientific Association of Manuscript Research and Codicology of IRAN.

References:

1. Ibn al-Rasoul, Seyyed Mohammad Reza and Rahimi Khoyegani, Mohammad (2014), "Varieties in the Persian Language Today", Literary Arts, Autumn and Winter, No. 11, pp.: 49-58
2. Abolqasemi, Mohsen (2002), Historical Grammar of the Persian Language, Tehran: Samt.
3. Abolqasemi, Mohsen (2005), History of the Persian Language, Tahouri: Tehran.
4. Ivanov, Vladimir Alexeyevich (2012), Persian in the Dialect of Birjand, translated by Mahmoud Rafiei, Tehran: Hirmand
5. Ighbali, Ebrahim; Abedi, Mohammad Reza; Khakpour, Mohammad; Ahmadi Dizaj, Abaslat (1403), "A Study and Analysis of Linguistic Features in the Manuscripts of the Commentaries on Nizami Ganjavi's Honorary Essay", Persian Language and Literature, Spring and Summer, 2008, No. 249, pp.: 77-97
6. Bahar, Mohammad Taghi (1996), Stylistics, three volumes, Tehran: Toos.
7. Translation and Stories of the Quran (1959), edited by Yahya Mahdavi and Mehdi Bayani, University of Tehran, Tehran.
8. Chengizi, Ehsan, and Abdolkarimi, Sepideh. (1997). The Grammaticalization Process of the Suffix "Az" in Persian. Linguistic Research (Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran), 8(2), 21-38.
9. Haji Seyed Aghaei, Akram Sadat (2007), "A Discussion on Some Interrogative Marks in Old Persian", Name-e Farhangestan, Summer, No. 34, pp. 141-168
10. Haji Seyed Aghaei, Akram Sadat (2009), "The Need for Revised Correction of the Translation of Tabari's Tafsir", Ma'arif, No. 68, pp. 109-138
11. Haji Seyed Aghaei, Akram Sadat (2011), The Need for Revising the Correction of the Qasas-ul-Anbiyai Neyshaburi, Supplementary Publication of Ain-e Mirasat, No. 21, pp. 3-112
12. Haji Seyed Aghaei, Akram Sadat (2012), "A Study on the Method of Correcting Nasafi's Tafsir", Supplementary Publication of Ain-e Mirasat, No. 28, pp. 1-156
13. Haji Seyed Aghaei, Akram Sadat (2018), "On the two unknown developments of the vowels \bar{o} and \bar{u} in Old Persian", Dictionary, No. 13, pp. 55-63.
14. Haji Seyed Aghaei, Akram Sadat (2018), "Linguistic Features of the Stories of the Prophets (Parliamentary Library Edition No. 14697)", Dictionary, (Special Issue of the Academy), Spring, No. 13, pp. 65-94
15. Haji Seyed Aghaei, Akram Sadat (2019), "Linguistic Features of the Quran Translated 2003", Dictionary, (Special Issue of the Academy), Summer, No. 15, pp. 207-218

16. Khatib Rahbar, Khalil (1993), Persian Grammar (Book of Prepositions and Conjunctions), Third Edition, Tehran: Mahtab.
17. Khajeh Abdullah Ansari Haravi (1981), Tabaqat al-Sufiyyah, edited by Mohammad Sarwar Molaei, Tehran, Toos Publications.
18. Razi, Abul-Futuh (1986), Rawd al-Jinan and Ruh al-Jinan in the Interpretation of the Qur'an (Tafsir al-Abul-Futuh), with the efforts of Mohammad Jafar Yahaghi and Mohammad Mahdi Naseh, Mashhad, Astan Quds Razavi.
19. Rezaei, Jamal (1965), Birjand Dialect (Part One: The Language of Mulla Ali Ashraf Sabohi), Tehran: Tehran University Publications.
20. Rezaei, Jamal (1994), Birjand Dialect Dictionary, with the efforts and expense of Mahmoud Rafiei, Tehran: Roozbahan Publications.
21. Rezaei, Jamal (1998), Birjandnameh, Tehran, Hirmand
22. Rivaghi, Ali (1997), "Structure from the Past Verb", Journal of the Faculty of Literature and Humanities, 16th year, issue 4, pp. 381-393
23. Rumiyyah, Wissam; Taheri, Hamid; Sami-zadeh, Reza (2019) "A Practical Study and Analysis of the Suffix "Az" in the Book of Marzban-nameh", Research on Persian Language and Literature, Winter, No. 43, pp.: 185-216.
24. Zand Bahman Yasan (2006), Text correction, phonetics, Persian translation and notes by Mohammad Taghi Rashed Muhsal, Institute of Humanities and Cultural Studies, Tehran.
25. Sepehr, Mohammad Taqi (1972), Arguments of the Infidels, with footnotes and comments by Seyyed Jafar Shahidi, Tehran: University of Tehran.
26. Saeedzadeh, Seyyed Mohsen (1989). The Elders of Qa'in, Qom: Author.
27. Sadeghi, Ali Ashraf (1984), "The Transformation of An and Am into On and Om in Spoken Persian and Its Historical Antecedents", Journal of Linguistics, Year 1, Vol. 1, pp. 52-71
28. Sadeghi, Ali Ashraf (1989), "A Phonetic Rule of the Persian Language", Fall and Winter, No. 12, Journal of Linguistics, pp. 62-74
29. Sadeghi, Ali Ashraf (1984), "Two Phonetic Developments in Persian (Deletion and Addition of the Consonant "N" After Long Vowels)", Journal of Linguistics, Vol. 19, Vol. 2, Fall and Winter, pp. 9-1
30. Sadeghi, Ali Ashraf (1985), "A Study of the Gift of the Kings", Danesh Publishing, No. 110, pp. 52-63
31. Sadeghi, Ali Ashraf and Haji Seyed Aghaei, Akram Al-Sadat (1991), "Some Forms of Unknown Identifiers in Old Persian", Dastour Magazine, No. 7, pp. 3-57
32. Sadeghi, Ali Ashraf (2012), "Shirazi Saadi's Verses on Trigonometry", Iranian Languages and Dialects (Special Issue of the Academy of Sciences), Shahrivar, No. 1, 5-38
33. Sadeghi, Ali Ashraf (2012), "Addition of the suffix or infinitive to nouns of meaning", Dastour Magazine, Special Issue of the Academy of Sciences, Esfand, No. 8, pp.: 2-9
34. Sadeghi, Ali Ashraf (2016), "Additional Fraction in Place of the Related "Ke", Dictionary (Special Issue of the Academy of Sciences), Dey, No. 11, pp.: 3-8
35. Tabari, Mohammad ibn Ayyub (1960), Miftah al-Ma'a'alat, with the help of Mohammad Amin Riahi, Tehran: Iran Culture Foundation.
36. Fazel Hashemi, Mohammad Reza (2001), List of Manuscripts of the Central Library and Documentation Center of Astan Quds Razavi, Volume 17 (Literature), Mashhad, Beh-Nashar.

37. Qasabpour, Zohreh; Radfar, Abolghasem; Shabanlou, Alireza; Rabi, Ali (2019), "Analysis of the Use of the Meanings of the Suffix "Az" Until the End of the Sixth Century; A Case Study in Four Books: Tarikh-e-Balami, Tarikh-e-Bayhaqi, Qaboos-nameh, and Jame-e-Hikmatin," Kohn-e-Nameh Adab Parsi, Spring and Summer, Year 10, Issue 1, pp.: 333-359
38. Karimi, Elaheh; Bashiri, Mahmud; Riwaghi, Ali (1403), "Analytical Recognition and Introduction of the Manuscripts of the Madmen", Researches on Manuscriptology and Text Correction (International Scientific Journal), Farvardin, Volume 3, Issue 1 (5th issue), pp.: 291 - 321
39. Kamali, Amineh; Ardalani, Shams-al-Hajiyeh; Hamidi, Seyyed Jafar (1400), "Introduction of the Unique Manuscript of "The Translation and Explanation of Tab-al-Qulub" and Its Stylistics", Stylistics of Persian Poetry and Prose (Bahar Adab), Tir, Issue 62, pp.: 22 - 36
40. Lazar, Gilbert (1384), Persian Grammar Today, translated by Mahasti Bahreini, Tehran, Hermes.
41. Lisan al-Tanzil (1344), edited by Mehdi Mohaqeq, Book Translation and Publishing Company, Tehran.
42. Matini, Jalal (1972), "The pronunciation and different recordings of one of the rare interrogative signs in Persian," Literary Essays, Spring, No. 29, p. 184-192
43. Mohit Tabatabaei, Mohammad (1972), "A Lesson from Persian Grammar", Vahid, No. 111, pp.: 1319-1326
44. Mishkin-Fahm, Mehrdad and Nagzgooi-Kohan, Mehrdad (1972), "The Ordering of the Non-Prefix in Ancient Persian from the Perspective of Structural Grammar", Journal of Linguistic Research, Mehr-Aban, No. 64, pp.: 33-71
45. Mansouri, Yadollah and Mehrjooi, Mohammad (2016), "The Historical Background of Verbal Prefixes in Persian", History of Literature, Fall and Winter, No. 79, pp. 155-174
46. Natel Khanlari, Parviz (2003), History of the Persian Language, Farhang Nashr-e-No, Tehran.
47. Norouzi, Hamed (2012), "The Evolution of Kuna Structure in Modern Persian", Dastur (Special Issue of the Academy), March, No. 8, pp. 10-61
48. Norouzi, Hamed (2014), "A Study of the Standardization of the Birjand Dialect in the Past Two Centuries", Khorasan Social and Cultural Studies, Winter, No. 34, pp. 67-96
49. Norouzi, Hamed and Azimi, Abdul Ghafoor (2014), Vocabulary and Phonology of the Tabas Messina Dialect, Tehran: Fekr Bakr.
50. Vahid Dastgerdi, Mohammad (1988), "Wow and Yaa", Armaghan Magazine, Mehr, Volume 9, No. 7, pp. 385-394
51. A Thousand Stories of Sufis (2003), Translated by: Iraj Afshar and Mahmoud Omidsalar, Tehran: Talaiyeh.
52. Bartholomae, C. (1961), Altiranisches Wörterbuch, Berlin: W. De Gruyter.
53. Dabir-Moghaddam, M. (2012), "Linguistic Typology: An Iranian Perspective", Journal of Universal Language, Vol. 13, No. 1, Sejong University, p. 31-70.
54. Kahn, M., Bernstein, J. (1981), "Progress of the un Change in Persian: dabestân vs. tâbestun", Acta orientalia hungarica, xxxv/1, pp.133-140.
55. Mayrhofer, M. 1976. Kurzgefaßtes Etymologisches Wörterbuch des Altindischen, Heidelberg: Carl Winter, Universitätsverlag.
56. Monier-Williams, M. 1899. A Sanskrit-English Dictionary, Oxford: The Clarendon Press.

Studies

Original Paper

Report and Review

57. Paul, D. (2008). The individuating function of the Persian “indefinite suffix. In Karimi, simin et. al. (eds.), *Aspects of Iranian Linguistics*, 309-328. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.
58. Skjarv_, P. O. (2002). *An introduction to Old Persian*. Revised and expanded 2nd edn.

doi بررسی ویژگی‌های زبانی نسخهٔ تحفة‌الاعاظم علم‌آرا

حامد نوروزی^۱ مفید شاطری^۲ وجیهه زمانی بابگهری^۳

از صفحه ۴۱ تا صفحه ۷۹ تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۱۰ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۵/۱۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۲۸ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۷/۰۱

چکیده

میرزا نعمت‌خان عالی شیرازی از شاعران و نویسندگان برجستهٔ سبک هندی در دورهٔ گورکانیان، در نیمهٔ دوم قرن یازدهم و اوایل قرن دوازدهم هجری قمری است. با وجود جایگاه ادبی او، نبود نسخه‌ای منقح و مصحح از دیوانش موجب ناشناخته‌ماندن آثار او در مطالعات معاصر شده است. این مقاله با هدف نسخه‌شناسی دیوان عالی شیرازی، به معرفی و تحلیل ده نسخهٔ خطی باقی‌مانده از اشعار او پرداخته است. این نسخه‌ها که در کتابخانه‌هایی در هند، ایران، انگلستان، تاجیکستان و پاکستان نگهداری می‌شوند، شامل قالب‌های متنوعی از جمله غزلیات، قصاید، رباعیات، قطعات، هجویات، ماده تاریخ‌ها، لغز و معمّا هستند. در این پژوهش، بررسی نسخه‌ها از حیث ویژگی‌های فیزیکی، تاریخ کتابت، میزان جامعیت، خوانایی، صحت نگارشی و نسبت‌ها و مقایسات میان نسخه‌های انجام شده است. نتایج نشان می‌دهد نسخهٔ محفوظ در کتابخانهٔ خدابخش پتنا که در سال ۱۱۱۰ ه.ق. و در زمان حیات شاعر کتابت شده، به دلیل برخورداری از جامعیت، صحت نگارش، رسم الخط مناسب، آغاز و انجام کامل و داشتن کاتب مشخص، معتبرترین نسخهٔ موجود به‌شمار می‌رود. با این حال، برخی خوانش‌های دقیق‌تر و کامل‌تر در سایر نسخه‌ها نیز دیده می‌شود که در ارزش‌گذاری و تحلیل نهایی نسخ مؤثر است. این پژوهش با روشن کردن وضعیت موجود نسخ دیوان این شاعر، امکانی در جهت بازیابی، معرفی و زمینه‌سازی پژوهش‌های بعدی در حوزهٔ متون مهجور شعر فارسی فراهم می‌سازد.

کلیدواژه‌ها: نسخه‌شناسی، دیوان نعمت‌خان عالی، نسخه‌های خطی، مقایسه نسخه‌ها، تصحیح متون، سبک هندی

Cite this article: Hamed Nowrouzi. Mofid Shateri. Vajihah Zamani Babgohari. (2026). Studying the linguistic features of the version of Tohfatal-A'azem 'Alam Ara. Journal of Codicology and Manuscript Research (JCMR) (In Persian: Pizhūhish/hā-yi nuskhah/shināsī va taṣḥīḥ-i mutūn). Vol-5, Issue-2, 41-79.
<https://doi.org/10.22034/crtc.2025.529272.1195>

چکیده

تحفة‌الاعاظم علم‌آرا متعلق به دورهٔ دوم سلطنت ناصرالدین شاه، حماسه‌ای تاریخی - شیعی است که شاعری با

- ۱- نویسندهٔ مسئول، دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.
h.noruzi@modares.ac.ir
- ۲- دانشیار گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بیرجند، بیرجند، خراسان جنوبی، ایران.
shmater@birjand.ac.ir
- ۳- فارغ‌التحصیل دکتری، زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بیرجند، بیرجند، خراسان جنوبی، ایران.
v.zamani@birjand.ac.ir

تخلص «عاصی» آن را سروده و در رجب ۱۲۸۲ فرزند وی با تخلص «قاصر» آن را کتابت نموده است و در کتابخانه آستان قدس رضوی (شهر مشهد) با شمارهٔ بازیابی نسخه ۱۲۴۳۶ نگهداری می‌شود. در این نسخه ویژگی‌های مهمی از نظر زبان و رسم‌الخط وجود دارد که در این مقاله به شیوهٔ توصیفی-تحلیلی، بررسی و معرفی خواهد شد. مهم‌ترین ویژگی‌های زبانی این متن عبارتند از: بسامد بالای واژه‌های مهجور عربی؛ کاربرد واژه‌های گویشی منطقهٔ قاینات (زُهان)؛ ضبط تلفظ‌های گویشی واژه‌های معیار؛ کاربرد «از» به نشانهٔ کسرهٔ اضافه؛ کاربرد «چه» در معانی مختلف «چون»؛ ضبط گونهٔ گفتاری کلمات معیار؛ ضبط واو معدوله با تحول $XU < X^{wā}$ (خوا < خو) و $xā < x^{wā}$ (خوا < خا)؛ کاربرد شناسهٔ جمع سوم شخص بدون «-د»؛ ضبط «و» عطف یا ربط به چهار صورت متفاوت: ۱. با نویسهٔ «و»؛ ۲. با نویسهٔ «وُ»؛ ۳. بدون نویسه؛ ۴. با (ضمه) ء بالای حرف آخر کلمه؛ کاربرد ضمائر -ش و -شان فاعلی؛ افزایش «ن» غیراشتقاقی در برخی از واژه‌ها؛ و مهم‌ترین ویژگی‌های نسخه‌شناسی این متن عبارتند از: پیوسته‌نویسی اجزاء زبانی (برای مثال «ای» ندا، «آن» وابستهٔ پیشین، پیشوند فعلی «می» و همکرد فعل مرکب) و جدانویسی «به» در جایگاه پیشوند فعلی؛ جانیشینی کسره به جای «ی» نکره؛ جانیشینی «ی» به جای کسرهٔ اضافه؛ جانیشینی ضمه به جای کسرهٔ اضافه. دستاورد این تحقیق نشان می‌دهد شاعر که فردی تحصیل کرده و آشنا به زبان عربی و علوم دینی و فرهنگ اصیل ایرانی بوده، این حماسه را تحت تأثیر گویش و زبان مادری خویش به نگارش درآورده و احتمالاً کاربرد عامه، محلی و منطقه‌ای آن بیشتر، مد نظر عاصی بوده است.

واژه‌های کلیدی: تُحفة الاعاظمِ عَلمِ آرا، گویش قهستان، گویش قاین، حماسهٔ تاریخی، عاصی.

مقدمه

مشخصات ظاهری نسخه

نسخهٔ تُحفة الاعاظمِ عَلمِ آرا در کتابخانهٔ آستان قدس رضوی (شهر مشهد) با شمارهٔ بازیابی نسخه ۱۲۴۳۶ نگهداری می‌شود. تاریخ استنساخ، مطابق انجامه، رجب ۱۲۸۲ است. نسخه دارای ۱۰۶ برگ ۸ سطری ۱۵×۵/۲۰ سانتی‌متر با کاغذ شکرری فرنگی آهاری با جلد تیماج قهوه‌ای ضربی است (فاضل هاشمی، ۱۳۸۰، ج ۱۷: ۳۱۹). نسخه با خط نسخ و مرکب سیاه نوشته شده و در برخی مواضع، کاتبی دیگر، ابیات را باطل و نسخه را اصلاح نموده، با خط نستعلیق، ابیات صحیح را با قلمی ریزتر در حاشیه یا به همان اندازه در فوق بیت، نوشته است. عنوان مجالس با مرکب سرخ نوشته شده است. در فهرست نسخه‌های خطی کتابخانهٔ آستان قدس به اشتباه قید شده که «این نسخه توسط اسدالله علم در تاریخ مرداد ماه ۱۳۶۲ وقف شده است»؛ اما با توجه به سال فوت ایشان (۲۵ فروردین ۱۳۵۷) این تاریخ نادرست است. نسخه با بسمله آغاز می‌شود: «حمد بی حد، خداوندی را سزاست که بنی نوع انسان را از کَنَمِ عدم به صحرای وجود آورده و ایشان را به تشریف شریف «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ» مشرّف و مزین فرموده». در انجامه نسخه آمده است:

کنی عفو هر جا به بینی

«توقع مرا هست ای مقتدا

تمت الكتاب بعون الملك الوهاب علي يد اقل الطلاب محمد حسين ابن ملا محمد علي في يوم الجمعة من عشر اول شهر رجب المرجب سنة ١٢٧٢».

محتوای نسخه

در مقدمه درباره تألیف منظومه آمده است: «از آنجا که خاقان (ناصرالدین شاه قاجار)، آقای نامدار، ملقب به سرتیپ و مسماً به علم را به امارت قائنات گماشته و او نیز یاغیان افغانه و جلگه و سیستان را قلع و قمع نموده، برای ماندگاری نام این حاکم «در مدت یک عام کامل این کتاب تحفه الاعاظم علم آرا را به اتمام و این مطلب را به انجام رسانید و مشتمل است بر مقدمه و هشت مجلس و خاتمه: مقدمه: احوال خزیمه جدی نامدار سرکار / مجلس اول: بردن به ارض اقدس / مجلس دوم: رفتن هرات / مجلس سیّم: آمدن به قاین / مجلس چهارم: لشکر کشیدن به جلگه و کشته شدن نظر خان / مجلس پنجم: رفتن امیر کبیر به طهران و آوردن عسکر شاهنشاهی / مجلس ششم: رفتن سیستان / مجلس هفتم: رفتن کربلای معلی / مجلس هشتم: دعوای کبوده و کشته شدن مرادخان».

شاعر و کاتب

در «یادداشت کلی» فهرست‌نویسی آمده است: «منظومه‌ای است در مدح امیر علم [خان سوم] و اجداد وی از ناظمی ناشناس» (فاضل هاشمی، ۱۳۸۰، ج ۱۷: ۳۱۹). اما شاعر منظومه در چهار موضع به تخلص خود، «عاصی»، اشاره می‌کند:

بیا «عاصیا» بگذر از این کلام	بیان کن ز آقای والا مقام	۷۶
ز مداحی سرور ارجمند	شده «عاصی» خسته دل سربلند	۹۷
کجا وصف آن سرور بی‌نظیر	کجا «عاصی» مستمند حقیر	۱۰۴
خصوصاً از این «عاصی» سینه ریش	که دارد خجالت ز اشعار خویش	۱۰۵

سعیدزاده (۱۳۶۹: ۴۲۰) در کتاب بزرگان قاین آورده است: [عاصی] از فضایی هنرور سده سیزده است. مردی ادیب، خوش ذوق و شاعر که در سروده‌ها، «عاصی» تخلص می‌نمود. قسمت اعظم سروده‌های او را مرثیه سرائی تشکیل می‌دهد که طبق اقتضای محیط زندگی انشاء گردیده. دیوان او را که دارای ۲۰۷ صفحه ۱۲ سطری به ابعاد ۱۱*۱۶ می‌باشد ضمن یک مجموعه ادبی در کتابخانه حوزه عملیه زهان دیده ام. محمد حسین زهانی متخلص به قاصر شاعر و فاضل خوش بیان این منطقه، فرزند معظم له می‌باشد».

در انجامه نسخه منظومه آمده است که «تمت الكتاب بعون الملك الوهاب علي يد اقل الطلاب «محمد حسین» ابن ملا «محمد علی» فی يوم الجمعة من عشر اول شهر رجب المرجب سنة ١٢٧٢» (۱۰۶ ر). همانگونه که در بالا آمد فرزند «محمد علی» (عاصی) فردی بوده به نام «محمد حسین» که در اینجا به عنوان کاتب خود را معرفی نموده است. بنابراین به احتمال قریب به یقین کاتب نسخه «محمد حسین بن محمد علی» متخلص به «قاصر» بوده است. در معرفی وی آمده است: «محمد حسین بن محمد علی، مشهور به قاصر، از دارالمومنین زهان، در شهر قاین است،

مردی فاضل، ادیب، شاعر مردمی فرهنگ دوست، و روشنفکر بوده، در حفظ آثار گذشتگان همت وسیع او قابل تقدیر است. شجره‌نامه میرزا محمدحسین قاصر این‌گونه به مرحوم ملاهادی تونی می‌رسد: «میرزا محمدحسین (قاصر) ابن میرزا محمدعلی (عاصی) ابن آخوند ملااحمد علامه ابن ملامحمدحسین ابن آخوند ملامحمدعلی ابن آخوند ملامیر علی ابن آخوند محمدحسین ابن آخوند ملاهادی تونی» (قاصری، ۱۳۹۷: ۱۱۸).

پیشینه پژوهش

درباره بررسی ویژگی‌های زبانی نسخ خطی تحقیقات چشمگیری تاکنون صورت نگرفته است و تنها می‌توان به مواردی اشاره کرد: ابراهیم اقبالی و همکاران (۱۴۰۳) در مقاله‌ای تحت عنوان «بررسی و تحلیل ویژگی‌های زبانی در نسخ خطی شروح شرفنامه نظامی گنجوی» با تأکید بر کاربرد واژه‌ها، ریخت‌شناسی نوشتاری و دستور زبان در نسخ خطی شروح شرفنامه نظامی گنجوی، با توجه به ویژگی‌های زبانی و سبکی، آن‌ها را به دلیل هم‌پوشانی و همسانی نثرشان توصیف کرده‌اند. کریمی و همکاران (۱۴۰۳) در بخشی از مقاله خود: «شناخت تحلیلی و معرفی نسخ خطی جنون‌المجانین» به بررسی ویژگی‌های زبانی و ادبی این نسخه پرداخته و نتیجه گرفته‌اند ویژگی‌های زبانی این متن، بیان‌کننده آن است که نثر کتاب، کهن‌تر از دوره مؤلف است. کمالی و همکاران (۱۴۰۰) در مقاله «معرفی نسخه خطی منحصر بفرد «ترجمه و شرح طب‌القلوب» و سبک‌شناسی آن» تلاش کرده‌اند ویژگی‌های سبکی مظهرالاسلام را در ترجمه و شرح طب‌القلوب به لحاظ زبانی (صرفی و نحوی)، ادبی و فکری و محتوایی بررسی کنند.

با بررسی کتاب‌شناسی نسخه تحفة الاعاظم علم‌آرا و جستجو در نسخه‌های خطی و پایگاه‌های نسخ و نام‌های مشابه، باید گفت تاکنون هیچ پژوهشی درباره ویژگی‌های زبانی این نسخه انجام نشده و تحقیق حاضر نخستین ورود به این موضوع می‌باشد.

ویژگی‌های زبانی تحفة الاعاظم

منظومه تحفة الاعاظم، از نظر زبانی، ویژگی‌هایی دارد که تابعی‌ست از ژانر (نوع)، زمان و جغرافیای اثر. بویژه ناحیه تألیف اثر که منطقه قائنات در جنوب خراسان بوده است، سبب بروز ویژگی‌های منحصر به فرد و کم‌یابی در زبان و کتابت اثر شده است که در ادامه به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود.

۱. واژگان

۱/۱. واژه‌های عربی مهجور یا کم‌کاربرد

شاعر با توجه به موضوع شعر که ثبت رشادت‌ها و جنگاوری‌های امیر علم خان سوم بوده، تلاش کرده تا حد امکان مقلد و پیرو حماسه‌های تاریخی، بویژه شاهنامه فردوسی باشد و منظومه‌ای حماسی-تاریخی بیافریند. اما بر خلاف حماسه‌های تاریخی و حتی حماسه‌های دینی پیش از آن بسامد واژه‌های عربی در

این متن بسیار زیاد است. حتی واژه‌های مهجور عربی نیز در آن بسیار دیده می‌شود. دلیل این امر احتمالاً تعلقات شدید و تحصیلات مذهبی شاعر بوده است. برای مثال:

چه قلعه رسیده به کیوان سرش	ز <u>جَلَمَد</u> در و بام تحت برش (۲۴)
<u>مِجَتَى</u> که از حمزه بد یادگار	به کتف همایون نمود استوار (۷۴)
ز سَم ستوران در آن دار و گیر	غباری برآمد چو ابر <u>مَطِير</u> (۲۴پ)
گلوله ز بس جا نمودی به دل	شدی خاک از خون اعدا <u>نَهَل</u> (۲۴پ)
چو از تیرپژان معلق شدند	به هم صوت‌زن همچو <u>عَفَعُو</u> شدند (۲۹)
حمایل یکی تیغ زهرآگون	<u>مُرْشَح</u> به خون از برای شگون (۱۰پ)
بشو بر دلیران جنگی دلیل	نما رو همین دم به سوی <u>فَصِيل</u> (۴۰پ)
چو <u>غَد</u> خور برآید ز زیر حجاب	نکردی گر این قلعه را چون حباب (۴۱پ)
تمامی ایشان <u>مُخْلَع</u> شدند	پی کوچ کردن مسلح شدند (۵۳پ)
به <u>مُستحفظی</u> جمعی آنجا گذاشت	علم را به سوی طبس بفراشت (۴۹پ)
ز بس برده بودند متاع عراق	همین کاروان می‌نمودند <u>سِراق</u> (۵۷)
منازل نمودند طی ده بده	<u>توطن</u> نمودند در ملک نه (۵۸)
کجا باک از ببر <u>دلهاث</u> داشت	شجاعت ز اجداد میراث داشت (۵۸)
ز خون باید این دشت گردد <u>تفاق</u>	که گل روید از خون ز خاک <u>تفاق</u> (تفاغ) (۵۹)
برون شد ز سرهایشان عقل هرس (حرص)	گزیدند اصبع ز حیرت <u>بظرس</u> (ضرس) (۸۹)
به دریای خون اندر آن بادیه	ز بس غرق گشتی از آن <u>جاریه</u> (۶۳پ)
علاوه علی خان صافی ضمیر	بیاورد چندین قطار از <u>بعیر</u> (۶۸پ)
به میدان چو بنمود عزم <u>طريد</u>	اجل گشت گرد سپاه <u>عُبید</u> (۸۱)
در آن دم شیاطین آتش‌نسب	زدند دست بر تیغ <u>ذات‌اللهب</u> (۱۰۲پ)

۱. ۲. کاربرد واژه‌ها و عبارات گفتمان مدرن در کنار واژه‌ها و عبارات کهن

در این منظومه به اقتضای زمان و مکان، واژه‌هایی به کار رفته که در گفتمان شعر سنتی سابقه چندانی ندارند و در روزگار سرایش این اشعار، مُدرن محسوب می‌شده‌اند؛ از جمله «سرتیپ، طهران، مشهد، آقا، توپچی، تفنگ (توفنگ)، سرهنگ و...». کاربرد این کلمات در بسیاری از موارد به اقتضای تاریخی و محلی بودن شعر است. برای نمونه:

که ناگاه گردی ز ره بر دمید	پس از گرد <u>توپخانه</u> شه رسید
چو ژاله ز <u>توپ ساچمه</u> ریزان شدی	ز خون، دشت چون بحر عمان شدی

به سرتیپی آمد ز بهرش رقم (۱۰۴ر)
مراد خان بدرگ هراسان شدی (۱۰۳ر)
سپاهی ز خیل خوارج گزید (۶ر)
سر از غصه افکند آقا به زیر (۶ر)
بکن خاک، این قلعه را دم به دم (۳۸ر)
میچن کمندُ براقِ توفنگ (۳۵ر)

پس از نزد سلطان قدسی خدم
چو توپ‌های شه آتش افشان شدی
ز طهران چو در شهر مشهد رسید
مرخص نکردش امیر کبیر
به توپچی چنین گفت آنکه علم
حسام سنان کمان خدنگ

در کنار گرایش و شاید اجبار برای کاربرد واژه‌های عصر جدید، شاعر در همه جا به تقلید از اشعار حماسی کلاسیک، سعی نموده برخی ویژگی‌های کهن را در شعر خود زنده کند. برای مثال آوردن «ب» بر سر فعل ماضی، ادات «مر» و «-ی» استمراری، شرطی و التزامی در آخر فعل ماضی:

گروه ستم‌پیشه آب روان (۱۰۲ر)
به صد عزت اندر کمال ادب (۴۷ر)
خزیمه مر او را هوادار شد (۹پ)
به حيله مرو را به چنگ آورم (۳۲پ)
بسی خانه زین تهی ساختی
گرفتی مکان در دوال کمر (۱۰۳ر)
چنان بیدق و حکم افراختی (۳۶پ)
شدی حاکم عُرف در آن دیار (۱۳پ)
امیرش کشیدی به بر آن چنان (۱۳ر)

بیستند بر روی یک کاروان
بیامد به نزد امیر عرب
به دست اعادی گرفتار شد
همان به که من ترک جنگ آورم
به هر سوی میدان که می‌تاختی
کسی را که تیغش رسیدی به سر
ز قتل نظرخان چو پرداختی
پس از زحمت بی‌حد آن نامدار
که آید سوی جسم بی روح، جان

۲. ویژگی‌های گویشی

منظومه مورد بحث به دلایل مختلف از گونه گویشی جنوب خراسان، منطقه قاینات (احتمالاً زهان)، تأثیر پذیرفته است؛ نخست اینکه منظومه به نوعی تاریخ‌نگاری محلی محسوب می‌شود و خود شاعر نیز زاده و بالیده همان ناحیه است. ممدوح و مخاطبان او نیز عمدتاً متعلق به همان ناحیه هستند و بنابراین طبیعی است که شاعر به صورت خودآگاه و ناخودآگاه از گونه گویشی زبان استفاده کرده است.

۲.۱. واژه‌های گویشی

جَدُو (جد): مدد خواستند آن گروه عنید / ز جَدُوی خود خالدبن ولید (۴۶ر) (ر.ک.: رضایی، ۱۳۷۳: ۱۵۵)
خالو (دایی): به جز خالوی مشفق مهربان (۱۰۵ر) (ر.ک.: همان: ۱۸۹)

کاک و کماج (انواع نان خشک و فطیر): قناعت نمودند به کاک و کماج (۵۸پ) (ر.ک.: همان: ۳۵۵)
رقص شلنگ (نوعی رقص محلی خراسان جنوبی): به عیش و نشاط به رقص شلنگ / رسیدن دو لشکر به هم در
چلنگ (۶۰ر) (ر.ک.: همان: ۳۱۱)
پنا (زیر سایه یا اصطلاحاً «پای» دیوار یا مکانی بلند): برفتند یک‌سر پناي حصار / نمودند در آنجا علم استوار (۲۹ر)
(ر.ک.: همان: ۱۲۲)
فرد شد (پرت شد، پرتاب شد): گلوله چه از توپ‌ها فرد شد / رخ اهل طاغون ز غم زرد شد (۳۹ر) (ر.ک.: همان:
۳۲۴)
استیزه (ستیز): چه دعوا در آن دشت استیزه شد / بسا سر عیان بر روی نیزه شد (۶۴پ) (ر.ک.: همان: ۶۴)

برخی از واژه‌های این متن گرچه در واژه‌نامه‌های گویشی آن منطقه یافت نشد، اما از آنجا که در واژه‌نامه‌های فارسی
رسمی (معیار) و متون کهن و هم‌عصر این متن، یافت نشد، در دسته‌واژه‌های گویشی قرار داده شدند:
هم‌موش (همراه؟ یکدل؟): بفرمود تا زین بر ابرش نهند / بشارت به یاران هم‌موش دهند (۷۲پ)
نغمه‌پیرا (نغمه‌پرداز، آوازخوان): شدند نغمه‌پیرا به عزم وطن (۹۵ر)
رهپذیر (رهسپار، راهی): به سوی جزایر چه شد رهپذیر / بلرزید بر خویش در بیشه کار (۹۹ر)
صَرَصَر مدار (مانند صرصر سریع): ز سم ستوران صرصر مدار / به گردون رسیدی در آن دم غبار (۹۹ر)
جلوریز (در ناظم‌الاطبا «سرعت بسیار»، بدون شاهد؛ اما در اینجا به نظر آنچه در جلوی پای مسافر نثار می‌کنند):
چو آماده شد لشکر کینه جو / به سوی کبوده نمودند رو
جلوریزشان فتح و اقبالشان / دعا گشته حافظ به دنبالشان (۱۰۱ر)
بزار (زاری کن): بنال و بزار بگو یا علی (۷۱ر)
نی (نیزه): رها کرد نی دست زد بر حُسام / یکی برق سوزان کشید از نیام (۸۰ر)
شاه‌فار (شهواری): سنانش به کف چون که شد استوار / گل نیزه شد کاکل شاه‌فار (۵۰پ)
قلاؤز (طلایه‌دار، پاسدار): قلاؤز چه بنشانند در آن حصار / بحسن جزیک آمد آن نامدار (۳۸ر)

۲.۲. تلفظ‌های گویشی برخی از کلمات

در مورد کلمات مشکول و ضبط تلفظ‌ها باید گفت که کاتب تا حد زیادی سعی کرده است کلمات را بادقت اعراب-
گذاری کند؛ برای نمونه **تَرَحُّمُ نُمُودُ** (۴۷ر). دو نکته مهم از املاي کلمات مشکول نسخه برمی‌آید: نخست
آنکه در گویشی عاصی گرایش خاصی به مضموم نمودن واج ابتدایی کلمات وجود داشته است (برای دیدن نمونه‌های

بیشتر ر.ک.: نوروزی و عظیمی، (۱۳۹۳). برای تلفظ برخی از کلمات می‌توان دلایل زبانشناختی کافی ارائه نمود؛ اما برای برخی خیر. دو دیگر آنکه در برخی از موارد به پایانی کلمات به صورت *ه* اعراب‌گذاری شده که نشان دهنده تداوم تلفظ *ag* - (دوره میانه) *a* < - (دوره نو) است. نمونه‌ای از این کلمات در ادامه می‌آید:

هُمُور (۴۸ر)	هُجُور	جُوان (۵۹پ)
مُصَلَحَت (۶۰پ)	مُدْجُوب	جُواب (۶۱پ)
سَه كُوهَه (۶۶پ)	هُمُرهَش صَد سُور	هُمُرهَش صَد سُور (۷۲پ)
زُبَان (۷۴پ)	بُكُوبِ جُواب	گُوبِی جُواب (۷۵پ)
تُشَنَه كام (۸۰ر)	هُسِی	هُمُسری (۸۴پ)
جُبهَه (۸۷ر)	بِیَك هَلَا	بِه یك حُمَلَه (۴۱پ)
مُنَازَل (۵۸ر)	دُلْدُل سُور	دُلْدُل سُور (۷۰ر)
آتَش كَدَه (۳۴پ)		
هُمُور		
زَانِطَلَت		
سَه كُوهَشَد		
بُزْبَاك		
رُتُشَنَه كام		
لِجُبهَه		
مُنَازَلَه		
آتَش كَدَه		

۳.۲. کاربرد «از» به نشانه کسره اضافه

حرف اضافه «از» بازمانده از حرف اضافه فارسی باستان (*hača* در اوستایی) است و در فارسی میانه به صورت 'az' (*až* در پارتی) دیده می‌شود (Mayrhofer, 1976: 418). این واژه احتمالاً محصول دستوری‌شدگی *hak* اوستایی *sačā* سنسکریت (Monier-Williams, 1899: 1130) به معنی همراهی کردن و معیت است (Bartholomae, 1961: 1739). بنابراین معنای اصلی آن همین همراهی کردن است. چنگیزی و عبدالکریمی (۱۳۹۶: ۲۱-۳۸) به دقت روند دستوری‌شدگی این حرف اضافه را از فارسی باستان تا امروز بررسی کرده‌اند؛ ولی کاربرد آن به عنوان کسره را در فارسی امروز نشان نداده‌اند. خطیب‌رهبر (۱۳۷۲: ۷۵-۹۴) که کامل‌ترین پژوهش را درباره معانی و کاربردهای حروف اضافه، از جمله این حرف اضافه را در متون کهن انجام داده است، یکی از کاربردهای «از» را «مترادف کسره اضافه» می‌داند:

ز نیکو سخن به چه اندر برو آفرین از کهان و مهان

ابوالقاسمی (۱۳۸۱: ۲۹۲) نیز یکی از کاربردهای «از» را «نشان دادن رابطه میان مضاف و مضاف‌الیه» می‌داند:

«گفت: ای بار خدای من ... سست شد استخوان از من و بدرخشید سر به پیری (طبری، ص ۹۵۷)». رومیه و دیگران (۱۳۹۸: ۲۰۷) یکی از کاربردهای «از» در مرزبان‌نامه را قایم مقام کسره اضافه (بیانگر کسره اضافه) می‌دانند: «ز هر نحوست از عقده رأس و ذنب بر مریخ و زحل بارد، ثعبانی که بجای افسون و دم از سحرة فرعون عصای موسی خورد (وراوینی، ۱۳۸۹: ۱۴۱)؛ و بیشتر از ایام عمر در جمع و تحصیل آن صرف رفتی (همان: ۶۷۶)؛ و چون روزگار دولت به سر آمد، درختی را ماند که مایه نداوت و طراوت ازو برود (همان: ۲۱۸)». قصاب‌پور و دیگران (۱۳۹۸: ۳۴۲) نمونه‌هایی از کاربرد «از» به عنوان کسره اضافه در تاریخ بلعمی، ناصر خسرو، تاریخ بیهقی و قابوس‌نامه را نشان داده‌اند: «و خون از گلویش بازایستاد؛ و هر حادثی را پنج علت لازم است: نخست از او علت فاعله و ...». همچنین در هزار حکایت صوفیان (افشار و امیدسالار، ۱۳۸۲: ۴ و ...) نیز «از» در معنی کسره اضافه به کار رفته است.

در منظومه تحفة الاعاظم نیز «از» در برخی مواضع به نشانه کسره اضافه به کار رفته است. این نوع کاربرد «از» هنوز در گویش‌های ناحیه خراسان جنوبی، از جمله طبس مسینا و درمیان و دُرُج رایج است. در منظومه تحفه آمده است:

چو مأمور زان (مأمور از آن = مأمور آن) مهر خاور
شدند / چه ماهی به دریا شناور شدند (۶۲ر)

به فرمان آن سرور کامکار / بریدند سر زان (سر آن)
گروه شرار (۱۰۴ر)

چه مأمور زان مهر خاور شدند
چه ماهی بدریا شناور شدند
بفرمان آن سرور کامکار
بریدند سر زان گروه شرار

۳. اطلاعات نسخه‌شناسی

۱.۳. پیوسته / جدانویسی ادات و اجزاء زبانی

در کل نسخه، گرایش به پیوسته‌نویسی اجزاء زبانی است، مگر مواردی خاص. برای مثال «ای» ندا، نشانه جمع «ها»، «آن» وابسته پیشین، پیشوند فعلی «می» و حتی همکرد فعل مرکب، پیوسته نوشته می‌شود:

بکن یاریش ایشه (ای شه) حق پرست (۱۱پ)	بکن یاریش ایشه حق پرست
پس از رنج گنجست ایدوستان (ای دوستان) (۱۳پ)	پس از رنج گنجست ایدوستان
نمایید عذر من ایدوستان (ای دوستان) (۱۷پ)	نمایید عذر من ایدوستان
ای گروه (۲۱ر)	ای گروه

به گلدسته‌ها (۷ر)	بخلدستہا
می داد (۷پ)	میداداز
چه باران روانکرد اشک از بصر (۱۷ر)	چہ باران روانکرد اشک از بصر
پس آنگاه آن فرقه مفسدین (۱۳ر)	پس آنگاه آن فرقه مفسدین

«به» در جایگاه حرف اضافه معمولاً پیوسته به کلمه بعد نوشته می‌شود، مگر اینکه کلمه بعد از آن با «ب» آغاز

شود:

به بِسْمِ اللّٰهِ اَوَّلَ کتْمِ ابْتِدَا (۴پ)	بِسْمِ اللّٰهِ اَوَّلَ کتْمِ ابْتِدَا
به بحر بلا هر دو زورق شدند (۵۵ر)	بہ بحر بلا هر دو زورق شدند
الهی بعالم شوی سربلند (۵۴پ)	آلہی بعالم شوی سربلند
پس از آن زبان را بذات قدیم (۴پ)	پس از آن زبان را بذات قدیم

اما «به» در جایگاه پیشوند فعلی، همواره جدا نوشته می‌شود. «ب» پیشوند فعلی فارسی نو بازمانده از *bē-* فارسی میانه زردشتی است (ابوالقاسمی، ۱۳۸۱: ۲۲۰ و برای دیدن دیدگاه‌های دیگر ر.ک.: منصوری و مهرجویی، ۱۳۹۵: ۱۵۷). به گفته بهار (۱۳۷۵، ج ۱: ۳۳۵) این جزء در ادوار آغازین فارسی نو جدای از فعل و با فاصله از آن به کار می‌رفته و به احتمال زیاد، آزاد بوده است. ناتل خانلری (۱۳۸۲، ج ۳: ۳۴۴-۳۵۳) در مورد تلفظ این پیشوند می‌نویسد: «مصوتی که پس از اسقاط حرف آخر این جزء می‌ماند نیز صورت واحدی ندارد». پیشوند فعلی «ب» در برخی از متون، مفتوح، مکسور و در مواردی مضموم ضبط شده است (حاجی سید آقایی، ۱۳۹۸: ۲۱۵). در نسخه قرآن مترجم ۲۰۰۳ «بمیراند» به صورت «بیمیراند» ضبط شده است (همانجا). در تفسیر نسفی این پیشوند به صورت بے کتابت شده است: «بیرد، بستای» (حاجی سید آقایی، ۱۳۹۱: ۱۱۹). در همین نسخه پیشوند ب با کسره نیز دیده می‌شود: «بدازدش، بگرداندت» (همانجا). به احتمال زیاد املاي این پیشوند در متن حاضر با تلفظ آن بی ارتباط نیست و برای تمایز با «ب» حرف اضافه به این صورت ضبط شده است:

بسی زر به بخشید بر شیعیان (۸ر)	بسی زر به بخشید بر شیعیان
به بستند دروازه هم چون کمند (۸ر)	به بستند دروازه هم چون کمند
به پیچید بر خود بیازید دست (۸ر)	به پیچید بر خود بیازید دست

به بردند در کوفه خاڑ حقیر (۱۲ر)	به بردند کوفه خاڑ حقیر
که شاید ز قاتل به یابند اثر (۱۳ر)	که شاید ز قاتل به یابند اثر
به بارید اشک از بصر زار زار (۱۳پ)	به بارید اشک از بصر زار زار
به بستند آیین به شهر هری (۱۶ر)	به بستند آیین شهر هری
نظر خان چه آن نامه از هم گشود / بخوند به پیچید جست ر بود (۲۳پ)	نظر خان چه آن نامه از هم گشود بخوند به پیچید جست ر بود
به بخشید بر لشکر اموال شان (۲۵ر)	به بخشید بر لشکر اموال شان
گر این قلعه سازید زیر وزیر / به بخشیم شما را بسی سیم و زر (۲۸ر)	گر این قلعه سازید زیر وزیر به بخشیم شما را بسی سیم و زر
به بخشید آقا بسی سیم و زر (۵۳ر)	به بخشید آقا بسی سیم و زر
بعزم چپاول به بستند میان (۶۲پ)	بعزم چپاول به بستند میان
به بردند یک سر به نزد امیر (۶۴پ)	به بردند یک سر به نزد امیر
بعزم زیارت به بندم کمر (۷۲پ)	بعزم زیارت به بندم کمر
به پرسد که لیلا چه شد اکبرم (۷۶ر)	به پرسد که لیلا چه شد اکبرم
به عزت به بوسید آقا زمین / همین سود بر درگهی وی جبین (۸۵پ)	به عزت به بوسید آقا زمین همین سود بر درگهی وی جبین

۲.۳. برخی از نویسه‌ها

در اغلب موارد، نگارش نویسه‌ها با نسخه‌های خطی هم‌عصر تفاوتی ندارد؛ اما ذکر برخی از موارد، خالی از فایده نیست:

نویسه آ

معمولاً بدون مد و به صورت الف و یک الف کوچک در کنار آن می‌آید:

آتش (۱۲ر) آشکار (۱۲پ) آتش از آهش (۱۷ر)

گاهی بدون الف کوچک و گاهی با مد هم دیده می‌شود:

پس آنگاه آن فرقه مفسدین **بِسِ انْكَاهِ نَفَرٍ مُّسَدِّدٍ** (۱۳ر)
آن زمان (۱۲ر) **اِنَّ زَمَانَ** **رَانُوْرَه** (۱۲پ) آنروز

نویسه م

معمولاً بالا یا پایین «م» (میم وسط کلمه) یک میم انتهایی کوچک گذاشته شده است:

بنامه	به نامه (۳۶پ)	نامدار (۲۵ر)	ایمنا	من (۲۵ر)
آمد	مدد (۳۰ر)	نامور (۴۵ر)	امینا	آمد (۷ر)
با امیر	با امیر (۴۷ر)			

نویسه ه

معمولاً روی «ه» یک هی کوچک نوشته می‌شود:

هوایارشد	هوادر شد (۹پ)	بهمراهی (۳۶ر)	هولاد	هلاک (۲۴ر)
علیه الصلوه	علیه الصلوه (۴۳ر)	بخون خواهی (۴۴پ)	خوخوا	چه (۵۱پ)

۴. ویژگی‌های زبانی

۴.۱. کاربردهای مختلف «چه»

در نسخه حاضر «چه» در معانی مختلفی به کار می‌رود. به نظر می‌رسد این معانی بیش از «چه» با «چو» منطبق باشد. در لسان‌التنزیل (۱۳۴۴: ۱۳۲) املای «چه» دیده می‌شود: «اسمع بهم و ابصر: چه‌مایه شنواند و بینااند». یکی از معانی «چه» در لغتنامه دهخدا «مانند، چون» ذکر شده است. مطابق نظر خانلری (۱۳۸۱، ج ۳: ۳۷۴) «چه» بازمانده از čīš یا čit اوستایی است و در پهلوی با یای مجهول خوانده می‌شود و در آن زبان به معانی پرسش و علت به کار می‌رود. در فارسی معانی رایج آن عبارت است از: پرسش از چیزی، بیان سبب و علت، بیان تساوی و برابری، ربط دادن دو قسمت جمله. همو (۱۳۸۱، ج ۳: ۳۶۹) در مورد «چون» می‌نویسد: در فارسی میانه به صورت čyḡōn و cēōn در معانی «چگونه» (حرف پرسش)، «که» (حرف ربط)، «زیرا که» (بیان علت)، «مانند» (حرف تشبیه) در فارسی این کلمه به معنی «مانند» (ادات تشبیه)، «چگونه» (ادات پرسش) و «وقتی که» (قید زمان)

استعمال می‌شود. حاجی سید آقایی (۱۳۹۸: ۷۴) نمونه‌هایی از کاربرد «چو» به جای «چه» را هم نشان داده است. نکته مهم اینکه در منظومه حاضر، در بسیاری از ابیات «چه» و «چون/چو» با هم به کار رفته است:

امیر عرب این خبر چون شنید / چه شیر ژبانی ز جا بر جهید (۶)	امیر عرب این خبر چون شنید / چه شیر ژبانی ز جا بر جهید
چه این قصه بشنید آن نامدار / بغزید چون رعد فصل بهار (۲۲)	چه این قصه بشنید آن نامدار / بغزید چون رعد فصل بهار
بجنبید از جا چه موج بهار / زدند دور چون گردش روزگار (۲۷)	بجنبید از جا چه موج بهار / زدند دور چون گردش روزگار

به عبارت دیگر، این دو ادات به صورت هم‌عرض و هم‌زمان استعمال می‌شود؛ بنابراین می‌توان نتیجه گرفت، «چه» جایگزین «چون» نشده است، بلکه شاید به عنوان گونه‌ای از آن به کار می‌رفته. در مثال زیر که در اصل اشتباهی نحوی در آن رخ داده، «چه» و «چون» که باید یک بار به کار می‌رفته، دو بار به کار رفته است؛ یک بار «چه» و یک بار «چون»:

شنیدم ز یک راوی معتبر / که چون آصف پر دل نامور	شنیدم ز یک راوی معتبر / که چون آصف پر دل نامور
ز طهران چه در شهر مشهد رسید / سپاه [ی] ز خیل خوارج گزید (۶)	ز طهران چه در شهر مشهد رسید / سپاه [ی] ز خیل خوارج گزید

مفهوم ابیات بالا چنین است: «از یک راوی معتبر شنیدم که «چون/چه» آصف از طهران به مشهد رسید، سپاهی از خیل خوارج برگزید». در این نمونه هیچ تفاوتی بین این دو ادات نمی‌توان قائل شد. در ذیل به برخی از کاربردهای «چه» در معنای «چو/چون» اشاره می‌شود:

۴.۱.۱. «چه» در معنی «مانند»

چه سوسن برارم کنون ده زبان (۵)	چه سوسن برارم کنون ده زبان
بکن یوسفش را چه طفلم غلام (۵)	بکن یوسفش را چه طفلم غلام
چه بلبل بیامد سوی بستان (۱۳)	چه بلبل بیامد سوی بستان
نهان شد چه شیر ز مهر منیر (۲۱)	نهان شد چه شیر ز مهر منیر

۴.۱.۲. «چه» در معنی «زمانی که»

چه در مصر یوسف گرفتار شد (۵)	چه در مصر یوسف گرفتار شد
چه شد خاندان رسالت به باد / چنین حکم بنمود ابن زیاد (۱۲)	چه شد خاندان رسالت به باد / چنین حکم بنمود ابن زیاد
چه داخل شدند هر دو در ملک ری / بنالیدند از غصه مانند نی (۱۲)	چه داخل شدند هر دو در ملک ری / بنالیدند از غصه مانند نی

نظرخان چه آن نامه از هم گشود/ بخوند به پیچید جست ربود (۲۳پ)	نظرخان چه آن نامه از هم گشود خوند به پیچید جست ربود
چه زان لشکر آن فرقه آگه شدند/ بسوی فرا عازم ره شدند (۵۱پ)	چه زان لشکر آن فرقه آگه شدند بسوی فرا عازم ره شدند

۴. ۱. ۳. «چه» در معنی «زیرا، چون که، از آنجاکه»

چه او کرده یاری به سلطان دین / کنم قطع نسلش ز روی زمین (۱۲ر)	چه او کرده یاری به سلطان دین کنم قطع نسلش ز روی زمین
چه جان گرامی عزیز است، عزیز/ بتن گر بود جان چه باک (۲۱پ)	چه جان گرامی عزیز است بتن گر بود جان چه باک

۴. ۱. ۵. «همچه» در معنی «همچون»

به قد هم چه سرو لب جویبار (۵پ)	به قد هم چه سرو لب جویبار
به سوی قهستان چه بنمود میل / سپاهی به دنبال وی هم چه سیل (۶ر)	به سوی قهستان چه بنمود میل سپاهی به دنبال وی هم چه سیل
دلبران جنگی به دریای جنگ / شدی غوطه‌ور هم چه پزان نهنگ (۲۶ر)	دلبران جنگی به دریای جنگ شدی غوطه‌ور هم چه پزان نهنگ
برآرید سر هم چه خور از غمام (۲۷ر)	برآرید سر هم چه خور از غمام

در نهایت به نظر می‌رسد نمونه‌هایی مانند بیت زیر نقش اساسی در تغییر معنی و کاربرد «چه» و نزدیکی آن به «چو» داشته‌اند:

ز خیل نهی یک جوان دلیر / محمدتقی خان چه یک نزه شیر (۲۶پ)	ز خیل نهی یک جوان دلیر محمدتقی خان چه یک نزه شیر

در این نمونه که مشابه آن را دهخدا ذیل یکی از معانی «چه» آورده و آن را «چون و مانند» تعریف نموده (و دیگر بزرگان روی زمین / چه فغفور و قیصر چه خاقان چین) (نیاطوس را داد چندان گهر / چه اسب و پرستار و زرین کمر) معنی «چه» و «چون» بسیار به هم نزدیک می‌شود.

۴. ۲. ضبط گونه گفتاری کلمات

در برخی موارد به نظر می‌رسد کاتب نظری به گونه‌های گفتاری نیز داشته است. برخی از این موارد در زیر بررسی می‌شود.

۱.۲.۴. تحولان به آن/اون

یکی از رایج‌ترین تحولات آوایی در گونه‌های گویشی و گفتاری زبان فارسی، تحول $\hat{a}n/\hat{a}m$ به un/um ، on/om یا $\bar{o}n/\bar{o}m$ است. به گفته لازار (۱۳۸۴: ۲۰) « \hat{a} » در زبان گفتار پیش از n/m به u تبدیل می‌شود. این پدیده یکی از مشخص‌ترین ویژگی‌هایی است که کاربرد زبان تهران را از زبان رسمی‌تر متمایز می‌کند. کان و برنشتاین (Kahn & Bernstein, 1981: 133-140) سعی کردند بافت آوایی این تحول در فارسی معاصر را توصیف کنند؛ اما در بسیاری از موارد به نتایج اشتباه دست یافتند. از نظر صادقی (۱۳۶۳: ۵۳) در این تحول \hat{a} ابتدا به o و سپس u تبدیل شده است (صادقی، ۱۳۶۳: ۵۳). وی این تحول مرحله به مرحله را از برخی ضبط‌های نسخ خطی که در آن‌ها a با مصوت o نشان داده شده است نتیجه می‌گیرد. برای مثال در روح‌الارواح سمعانی کلمه «بازستانند» به صورت «بازستندند» ضبط شده است (همانجا). از نظر وی این تحول امروزه در زبان فارسی گفتاری متوقف شده و صادقی زمان توقف آن را پیش از حمله مغول می‌داند. زیرا کلمات ترکی و مغولی مشمول این تحول نشده‌اند (همان: ۶۹-۷۰).

در نسخه حاضر موارد بسیاری از ضبط گونه گفتاری کلماتی به چشم می‌خورد که این تحول در آن‌ها رخ داده است. در ادامه مقاله به بررسی برخی از این موارد پرداخته خواهد شد:

- آن به اون/اون

در اغلب موارد «اون» به صورت کامل ضبط شده است:

پس اون آفتاب سپهر یقین (۸۲ر)	پس اون آفتاب سپهر یقین
به شمس الانام اون یل ارجمند (۱۸پ)	بشمس الانام اون یل ارجمند
به حق امام زمین و زمان / به اون مالک الملک کل جهان (۵۵پ)	بحق امام زمین و زمان / به اون مالک الملک کل جهان
به اون گوهر درج برج یقین (۵۵پ)	به اون گوهر درج برج یقین
به اون قائم عصر شاه زمان (۵۵پ)	به اون قائم عصر شاه زمان
قنودند (ص: غنودند) یک‌سر در اون آبگاه (۵۸پ)	قنودند یک‌سر در اون آبگاه
چه آگه شدند اون گروه شرار (۵۸پ)	چه آگه شدند اون گروه شرار
مر اون سرزمین را چه گلشن نمود (۵۸پ)	مر اون سرزمین را چه گلشن نمود
روان شد به ده سلم اون پاکزاد (۵۸پ)	روان شد به ده سلم اون پاکزاد

در برخی از موارد «ن» به صورت \bar{n} بالای «و» نوشته شده است:

که اون هست نام بزرگ خدا (۴پ)	که اون هست نام بزرگ خدا

سوزاوردلا در بیکندیر / سوی اون دلاور بیکندیر (۳۸پ)

گاهی «ن» از انتهای واژه حذف شده است. این تحول در گویش جنوب خراسان بسیار رایج است و در واژه‌های بسیاری، بویژه پس از تحول «ان به اون» دیده می‌شود؛ به جر مواردی که واج ن در محل التقای دو مصوت قرار می‌گیرد (ر.ک.: نوروزی، ۱۳۹۳: ۸۲-۸۴):

در آنروز از خوف اعدای دین / فراری شدند اولن [دو دُر سمین (۱۲پ)]	در آنروز از خوف اعدای دین / فراری شدند اولن [دو دُر سمین (۱۲پ)]
امیرزاده چون دید کو (که اون = که آن) روبهان / رمیدند ز شمشیر شیر ژیان (۲۱پ)	امیرزاده چون دید کو (که اون = که آن) روبهان / رمیدند ز شمشیر شیر ژیان (۲۱پ)

گاهی «اون» با کلمه دیگری همراه است:

و از اون (سو (وزان سو) علی خان به زین برنشست (۶۰ر)	و از اون (سو (وزان سو) علی خان به زین برنشست (۶۰ر)
علی خان چه بشنید کونامدار (که اون نامدار = که آن نامدار) / فکنده به سر شورش کارزار (۶۰پ)	علی خان چه بشنید کونامدار (که اون نامدار = که آن نامدار) / فکنده به سر شورش کارزار (۶۰پ)
شنیدم به هر جا که اونامدار (که اون نامدار = که آن نامدار) (۹۳پ)	شنیدم به هر جا که اونامدار (که اون نامدار = که آن نامدار) (۹۳پ)

در تحول «که اون نامدار» به «که او / کونامدار» ادغام واج ن نیز رخ داده است: اون + نامدار < اونامدار.
گاهی «اون» تخفیف یافته و به صورت «آن» ضبط شده است:

لباس ملوکانه از بر فکند / بیک مندرس جامه آن ارجمند (۱۴پ)	لباس ملوکانه از بر فکند / بیک مندرس جامه آن ارجمند (۱۴پ)

گاهی «آن» با کلمه دیگری همراه است:

کنید آنقدر زان لعینان هلاک (۵۹ر)	کنید آنقدر زان لعینان هلاک (۵۹ر)
ز مرکب بیامد پس آن دم به زیر (۶۵پ)	ز مرکب بیامد پس آن دم به زیر (۶۵پ)

- نمایان به نمایون

بسی فتح‌های غابون غو	بسی فتح‌های نمایون (۷۱ر)

- دانگ به دُنک

ز سیستان دُو دُنک (دانگ) از خدا بی خبر / پی رهزنی تنگ بستند کمر (۵۷ر)	ز سیستان دُو دُنک (دانگ) از خدا بی خبر / پی رهزنی تنگ بستند کمر (۵۷ر)

- طاغان به طاغون

چه کردند کوچ از سری چشمه‌سار / برفتند به طاغون گشودند بار (۳۸پ)	چه کردند کوچ از چشمه‌سار / برفتند به طاغون گشودند بار (۳۸پ)

«طاغان» که امروز با املائی «تاغان» ضبط می‌شود، روستایی از توابع درمیان در خراسان جنوبی است.

- قافیه «ان» با «ون»

در برخی موارد کلمهٔ مختوم به «ان» با کلمهٔ مختوم به «ون» قافیه شده است که البته روشن نیست از عیوب قافیه است یا مراد شاعر تلفظ «ان» پایانی به صورت «ون» است:

ز خون شما قلعه جیحون کنم / بسی کشتی عمر طوفان کنم (پ ۴۳)	مخونت ما قلعه جیحون کنم / بس کشتی عمر طوفان کنم

۴.۲.۲. واو معدوله

«خو» X^w یکی از صامت‌های مرکب فارسی باستان است که امروزه در فارسی [نو] به صورت‌های $x\bar{a}$ ، $x\bar{i}$ و xo/xu تغییر یافته است (ابوالقاسمی، ۱۳۸۴: ۲۶۵). حاجی سید آقایی (۱۳۹۰: ۳۹ و ۴۸ و ۸۱-۸۲) در یکی از نسخه‌های قصص الانبیای نیشابوری نمونه‌هایی از ضبط «خوا» به صورت «خو» را در واژه‌هایی نظیر «خوان» (سفره) و «خواست» نشان داده است. همو (۱۳۹۷: ۷۹) مواردی از کاربردهای نادرست واو معدوله (خار به جای خوار و خواست به خاست) نشان داده است. در نسخه حاضر اغلب شاهد تحول $XU < X^{w\bar{a}}$ (خوا < خو) و در یک مورد $X^{w\bar{a}} < X\bar{a}$ (خوا < خا) هستیم؛ نمونه‌هایی از این تحول:

- ثناخون (ثنا خوان)

بوصف ثناخون سوسن شدی (پ ۱۶)	بوصف ثناخون سوسن شدی
دعاگو ثناخون [و] دل شادمان / به سوی وطن رفتن از آن مکان (پ ۵۳)	دعاگو ثناخون دل شادمان / بسوی وطن رفتن از آن مکان

- خوندن (خواندن)

خلایق همه قاطبه قاطبه / بخوندند بوی هر زمان فاتحه (۹۶)	خلایق همه قاطبه قاطبه / بخوندند بوی هر زمان فاتحه
چه قاصد به بهبود آن نامه داد / بخوند و به پیش نظر خان نهاد (پ ۲۳)	چه قاصد به بهبود آن نامه داد / بخوند به پیش نظر خان نهاد
نظر خان چه آن نامه از هم گشود / بخوند به پیچید جست ربود (پ ۲۳)	نظر خان چه آن نامه از هم گشود / بخوند به پیچید جست ربود
بخوندند از هر طرف ان یکاد (۶۸)	بخوندند از هر طرف ان یکاد

- خاری (خواری)

به خاری (خواری) طلب کرد ز ایشان امان (۴۷)	بخاری طلب کرد ز ایشان امان

- خواطر و خواست (خاطر و خاست): نکتهٔ دیگر اینکه حاجی سید آقایی (۱۳۹۱: ۱۲۹-۱۳۱) دربارهٔ انواع املاهای درست و نادرست این واو در تفسیر نسفی نمونه‌هایی را ذکر می‌کند: «در این متن [تفسیر نسفی] برخی

کلمات که در اصل واو معدوله ندارند با واو معدوله نوشته شده‌اند: «خواموش» [= خاموش]، خوان [= خانه] و ...». در متن حاضر نیز کلمه «خاطر» که در اصل کلمه‌ای عربی‌ست، و «خواست» به معنی «برخواستن» با واو معدوله ضبط شده است:

که شد خواطر (خاطر) از جور امت ملول (۹۶پ)	که شد خواطر از جور امت ملول
بخواطر (خاطر) رسانیدش از شهر شام (۷پ)	بخواطر رسانیدش از شهر شام
ز فرزند خود خواطرت (خاطرت) جمع دار (۶۶ر)	ز فرزند خود خواطرت جمع دار
ز بهر تماشا در آن رزمگاه / در آن لحظه برخواست (برخواست) گرد سیاه (۶۳ر)	ز بهر تماشا در آن رزمگاه / در آن لحظه برخواست گرد سیاه

۴.۲.۳. شناسه جمع سوم شخص بدون «-د»

در تلفظ گفتاری شناسه سوم شخص جمع معمولاً «-د» انتهایی حذف و این شناسه به صورت «-ن» به جای «-ند» تلفظ می‌شود. نائل خانلری (۱۳۸۲، ج ۲: ۳۹۱)، صادقی و حاجی سید آقایی (۱۳۹۰: ۴۱-۴۳) و حاجی سید آقایی (۱۳۸۸: ۱۱۶-۱۱۷ و ۱۳۹۷: ۶۷-۶۸ و ۱۳۹۸: ۲۱۱) نمونه‌هایی از حذف d پس از n را در شناسه سوم شخص جمع در متون کهن نشان داده است. در این نسخه نیز گاهی شناسه سوم شخص جمع به صورت «-ن» ضبط شده که به نظر می‌رسد تحت تأثیر تلفظ گفتاری این شناسه بوده است. در یک نمونه ویژه هر دو شناسه «-ن» (به صورت کوچک) و «-ند» در یک فعل ضبط شده‌اند:

بکوچند از آنجا همه پردلان / به سوی وطن سازند عطف عنان (۵۳پ)	بکوچند از آنجا همه پردلان / بسوی وطن سازند عطف عنان

به نظر می‌رسد در این نمونه شناسه به صورت اصلی عند ضبط شده و سپس برای راهنمایی خواننده، یک ن‌بالای عند نوشته که روشن شود برای درست خوانی وزن باید «-ن» خوانده شود: besuye vatan sâz-an-at-fē 'anân خوانده شود: نمونه‌های دیگر:

روان گشتن (گشتند) اندر یمین و یسار (۱۳ر)	روان گشتن اندر یمین و یسار
پی دفع آن فرقه مفسدین / همین تاختن از یسار و یمین (۶۴پ)	پی دفع آن فرقه مفسدین / همین تاختن از یسار و یمین
جدا گشتن (گشتند) از یکدگر جسم جان (۴۱ر)	جدا گشتن از یکدگر جسم جان
چه سرتیپ دیدی که قوم شریف / در آن رزم گشتن (گشتند) همه شیرگیر (۴۲ر)	چه سرتیپ دیدی که قوم شریف / در آن رزم گشتن همه شیرگیر

دعاگو ثناخون [و] دل شادمان / به سوی وطن رفتن از آن مکان (۵۳پ)	دعاگو ثناخون دل شادمان بسی وطن رفتن از آن مکان
زن و مرد بیرجند پیر و جوان / برون رفتن از شهر شادی کنان (۵۴ر)	زن مرد بیرجند پیر و جوان برون رفتن از شهر شادی کنان
بگرد از نهی صد دلیر انتخاب / که هر یک سپاهی نمودن مجاب (۵۸ر)	بگرد از نهی صد دلیر انتخاب که هر یک سپاهی نمودن مجاب
چه از دفع دشمن شدن ناامید (۵۹ر)	چه از دفع دشمن شدن ناامید
به عیش و نشاط به رقص شلنگ / رسیدن دو لشکر به هم در چلنگ (۶۰ر)	به عیش و نشاط به رقص شلنگ رسیدن دو لشکر به هم در چلنگ
به ارگ سری کوه گرفتن قرار (۶۰ر)	به ارگ سری کوه گرفتن قرار
برون رفتن از خیل مردان کار / شدند گرم دعوا در آن کارزار (۶۲پ)	برون رفتن از خیل مردان کار شدند گرم دعوا در آن کارزار
گرفتن چه جان یکدگر را به بر / پس آنکه جدا گشتن از یکدگر (۶۹ر)	گرفتن چه جان یکدگر را به بر پس آنکه جدا گشتن از یکدگر
زدند دم به شیپور، گشتن سوار (۶۹ر)	زدند دم به شیپور، گشتن سوار
روان گشتن اعراب در خدمتش (۹۱ر)	روان گشتن اعراب در خدمتش
عنان تافتن جانب خانقی (۹۳ر)	عنان تافتن جانب خانقی
به سوی وطن کردن عطف عنان (۹۵ر)	به سوی وطن کردن عطف عنان

۴.۲.۴. «و» ربط یا عطف

ضبط «و» عطف یا ربط در نسخه حاضر یکدست نیست و چهار صورت متفاوت دارد: ۱. با نویسه «و»؛ ۲. با نویسه «و»؛ ۳. گاهی نوشته نشده؛ ۴. با (ضمه) و بالای حرف آخر کلمه. اعراب‌گذاری‌ها نشان می‌دهد که کاتب در ضبط این حرف به گفتار پایبند بوده است. در مقدمه مفتاح المعاملات (طبری، ۱۳۴۹، مقدمه مصحح: سی و نه) آمده است: «بعضی از کاتبان قدیم در بیشتر جاها، بخصوص در اعداد مرکب، «واو» را به سبب آنکه تلفظ آن صدای ضمه دارد، نه واو مفتوح عربی، کتابت نمی‌کردند». ناتل خانلری (۱۳۸۲، ج ۳: ۴۲۱-۴۲۵) توضیحات مفصلی در این

مورد داده است. وی ابتدا از شمس قیس رازی نقل قول می‌کند که: «واو غیر ملفوظ سه نوع است: واو عطف و واو بیان ضمه و واو اشمام ضمه. اما واو عطف چنانکه دلدار و دل ... که این واوات در لفظ نیارند و فتحه آن را به ضمه بدل کنند و به ماقبل دهند». سپس ادامه می‌دهد «با توجه به املا و تلفظ این کلمه در فارسی باستان (uta)، پهلوی (ud) و پازند (u) به احتمال قریب به یقین واو به صورت ؤ تلفظ می‌شده است. در ترجمه قرآن موزه پارس (۷۰ و ۱۸۸)، بخشی از تفسیری کهن به پارسی (۱۲ و ۴۷)، تفسیر شنقشی (۷، ۸، ۱۳۱) تفسیر قرآن مجید (ج ۱: ۲۷۹، ۳۲۰ و ۳۸۸) نیز تلفظ ؤ با املاي «او» به جای و دیده می‌شود». حاجی سید آقایی (۱۳۹۷: ۶۹) در توضیحات نسخه ۱۴۶۹۷ قصص الانبیای کتابخانه مجلس موارد زیادی را نشان داده که واو عطف در مواضع گوناگون، اعم از بین دو جمله، بین دو اسم، بین دو فعل و بین دو عدد، حذف شده و فقط در یک مورد به جای آن ضمه آمده است: دهان او را خون آلوده کردند بیاوردند؛ گفت: هزار دویست گز بود ... «متینی (۱۳۵۱: ۱۸۴-۱۹۲) و حاجی سید آقایی (۱۳۸۶: ۱۴۱-۱۶۸) نمونه‌های متعددی از یک ادات استفهام کهن را نشان می‌دهند که به سه صورت «و»، «او»، «ا» و «أ» ضبط شده است. نمونه‌هایی از ضبط‌های مختلف واو عطف / ربط در متن حاضر:

- و

بریدند دل را ز اهل و عیال (پ ۴۸)	بریدند دل را ز اهل و عیال
بیان کن تو احوال فتح و ظفر (پ ۵۲)	بیان کن تو احوال فتح و ظفر

- و

به بخشید آقا بسی سیم و زر (۵۳)	به بخشید آقا بسی سیم و زر

- و

گرفتند بستند انداختند (پ ۴۶)	گرفتند بستند انداختند
به کنعان بد داشت طفل عزیز (۵)	به کنعان بد داشت طفل عزیز
زن مرد با بخت خود در نزاع / تن روح با یکدیگر در وداع (پ ۵۱)	زن مرد با بخت خود در نزاع / تن روح با یکدیگر در وداع
برای بهایش گرفته به کف / کمی ریسمان به بازار رفت (پ ۵)	برای بهایش گرفته به کف / کمی ریسمان به بازار رفت

غظنفر کُش خصم افکنن پسر (پ۵)	غظنفر کُش خصم افکنن پسر
ز زین العبادُ ز حکم یزید / ز شمر و سنانُ امام شهید (پ۷)	ز زین العبادُ ز حکم یزید ز شمر و سنانُ امام شهید
رها کرد اسبُ سلاح و سپر (پ۹)	رها کرد اسبُ سلاح و سپر
به بردند در کوفه خارُ حقیر (۱۲ر)	به بردند در کوفه خارُ حقیر
همه حاکمُ شاخصُ مهربان (۱۴ر)	همه حاکمُ شاخصُ مهربان
به هر یک ز اعدای آقا نظر / کُنُ بین چسان گشته‌اند در بدر (۱۴ر)	به هر یک ز اعدای آقا نظر کُنُ بین چسان گشته‌اند
نظر خان چه آن نامه از هم گشود / بخوندُ به پیچیدُ جستُ ربود (پ۲۳)	نظر خان چه آن نامه از هم گشود بخوندُ به پیچیدُ جستُ ربود

- بدون نشانه

که آن آفتاب است من ذره‌ام (ر۵)	که آن آفتاب است من ذره‌ام
ز سیم ز زر چون نیم بی نیاز (پ۵ حاشیه)	ز سیم ز زر چون نیم بی نیاز
به طلعت چه ماهی دو و هشت چهار	به طلعت چه ماهی دو و هشت چهار
ز افغان کرد و ز ترک و تتر (ر۶)	ز افغان کرد و ز ترک و تتر
نشستُ حمایل یکی تیغ تیز (پ۸)	نشستُ حمایل یکی تیغ تیز
بشست از سر و مال فرزند دست (پ۹)	بشست از سر و مال فرزند دست
به زین برنشست برافراخت دست (پ۱۱)	به زین برنشست برافراخت دست

۴.۲.۵. قیاس‌های نادرست یا یک تحول ناشناخته؟

در مورد تحول «ان به اون» پیش از این سخن رفت؛ در دو مورد نادر شاهد عکس این تحول، یعنی تحول «اون» به «ان» هستیم. حاجی سید آقایی (۱۳۹۷: ۵۶) معتقد است در دوره رشد و تکوین زبان فارسی نو در لغات نادری می‌توان تحول \bar{o} و \bar{u} به \bar{a} را مشاهده کرد؛ برای مثال کاربرد «بیران» به جای «بیرون» و «چگانه» به جای «چگونه»

که در فرهنگنامه قرآنی آمده است. یکی از نمونه‌هایی که سید آقایی ذکر کرده واژه «هامان» است: هامون < هامان: سَطَح: هامان کرد (ادیب نظنزی)؛ خلاق انبوه که هامان و کوه از کثرت ایشان به ستوه می‌آمدند در صحرای عیدگاه مجتمع گشتند (میرخواند، روضة الصفا)؛ برف آمده کوه و دشت و هامان / یخ بسته چه شهر و چه بیابان (نسیم شمال) (همان: ۵۸). وی در انتها نتیجه می‌گیرد که گرایش به باز کردن مصوت \bar{o} از قرن چهارم به بعد در ماوراءالنهر و ری و نطنز و نیشابور و خراسان و رشت و کازرون دیده شده است (همانجا). ضمن در نظر گرفتن این دیدگاه، شاید بتوان فرض دیگری را نیز مطرح نمود: کاتب یا شاعر، در مواردی به قاعده «شَدْرُسْنَا» عمل نموده و به قاعده تحول «آن / آم به اون / اوم» تصور نموده که کلمه «همایون» و «هامون» صورت‌های عامیانه و گفتاری «همایان» و «هامان» است و آن‌ها را به صورت «همایان» و «هامان» اصلاح کرده است:

- همایان (همایون)؟

به کتف همایان حمایل سپر (۱۰ر)	بکتف‌ها بان‌جا بیل سپر
مبارک به صورت همایان به فال (۱۹پ)	مبارک بصورت‌ها بان

- هامان (هامون)؟

زن و مردشان سوی هامان شدند (۱۶ر)	شَدَد زنده‌شان سوی هامان
سلامت چه از آب بیرون شدند / بجرئت روان سوی هامان (هامون) شدند (۲۶پ)	سلامت چه از آب بیرون شدند بجرئت روان سوی هامان شدند

باید توجه داشت که لغات بالا هر کدام یک بار به صورت صحیح در متن به کار رفته‌اند:

مجنی که از حمزه بد یادگار / به کتف همایون نمود استوار (۷۴ر)	مجنی که از حمزه بد یادگار بکتف‌ها یون نمود استوار
یکی همچو از در یکی چون هزبر / بدریا نهنگ بهامون چه ببر (۴۹پ)	یکی همچو از در یکی چون هزبر بدریا نهنگ بهامون چه ببر

بنابراین شاید بتوان گفت که شاعر / کاتب خود از صورت صحیح این واژه‌ها (همایون و هامون) مطلع نبوده است و بر اساس استنباط نادرست خود، آن‌ها را به صورت «همایان و هامان» اصلاح نموده است.

۴.۲.۶. یای نکره، کسره اضافه

- کسره، جانشین «ی» نکره

در برخی موارد به نظر می‌رسد کاتب یا شاعر «-ی» نکره را حذف کرده است. الزام وجود «-ی» نکره به قرائن مختلف از جمله وزن و نحو جمله قابل استنباط است. البته به عقیده شروو در فارسی باستان حرف تعریف معرفه و نکره وجود نداشته است (Skjærvo, 2002, p. 21). فارغ از وجود یا عدم وجود نشانه نکره در فارسی باستان،

دیدگاه رایج در مورد «ی» نکره در فارسی امروز این است که این «ی» بازمانده از ēwak (یک در فارسی باستان) < ēw (نشانه نکره در فارسی میانه و yek عدد در فارسی میانه) و ī/i (ی نکره در فارسی نو و یک عدد در فارسی نو) است (پاول، ۲۰۰۸: ۳۱۰). این ē همان است که به عنوان یای مجهول و i به عنوان یای معلوم خوانده می‌شود (ر.ک.: سپهر، ۱۳۵۱: ۷۴ حواشی شهیدی). مشکین‌فام و نغزگوی کهن (۱۴۰۰: ۳۳-۷۱) روند دستوری‌شدگی این وند را بررسی کرده‌اند. در تعریف یای مجهول آمده است: اگر حرکت ما قبل «ی» کسره خالص بود، پُر خوانده شود، «یاء» معروف باشد، چون تیر، شیر. و اگر کسره ماقبل «ی» خالص نباشد، پُر خوانده نشود «یاء» مجهول است، چون تیغ، دریغ (دهخدا، ذیل مدخل). وحید دستگردی (۱۳۰۷: ۳۸۶) تسمیه به مجهول را به این دلیل می‌داند که در کتابت مجهول است، بدین مفهوم که یاء معروف حرف اصلی و جزء کلمه و یاء مجهول از اشباع کسره تولید شده است. بعضی کاتبان، تلفظ یای مجهول یعنی ē را با قرار دادن فتحه روی حرف قبل از آن مشخص کرده‌اند. در عین حال این ē در برخی از کلمات در برخی از نسخه‌ها املایی دوگانه دارند؛ گاهی با علامت «ی» و گاهی بدون آن. در برخی از موارد نیز زیر حرف قبل از ی کسره گذاشته شده که حاکی از تبدیل ē به ī است (صادقی، ۱۳۹۱: ۱۰). حذف یای نکره از انتهای واژه یا عدم کاربرد «ی» به عنوان نشانه نکره در قرآن مترجم ۲۰۰۳ (ر.ک.: حاجی سید آقایی، ۱۳۹۸: ۲۱۰) و در برخی متون کهن دیگر نیز مشاهده شده است. ظاهراً این ē فقط در تلفظ می‌آمده و در خط منعکس نمی‌شده است (همانجا). در برخی از نسخه‌های مکتوب قرن چهارم و پنجم یای مجهول نشانه نکره را به دو صورت «سی» و «بی» نشان می‌دادند و می‌توان گفت احتمالاً «در بعضی مناطق ایران یای مجهول نکره به صورت مخفف تلفظ می‌شده است» (صادقی، ۱۳۸۴: ۵۴). در یکی از نسخه‌های خطی قصص‌النبیای نیشابوری (به شماره ۱۴۶۹۷ کتابخانه مجلس) هم موارد زیادی از حذف یای نکره مشاهده می‌شود (حاجی سید آقایی، ۱۳۹۷: ۷۶): «در میان کوشک قصر (= قصری) برآوردند که به بالا هفصد گز بود». در همین نسخه ī نیز مخفف شده و بدون کسره ضبط شده است: «ابراهیم گفت: الهی مردی پرم (= پیرم) و آواز نرم دارم» (همان: ۷۷). در یکی از نسخه‌های ابوالفتوح (رازی، ۱۳۶۵: ج ۴: ۴۴۹ و ج ۱۱: ۱۵۲) نیز همین املا مشاهده می‌شود. در تفسیر نسفی نیز در مواردی به جای ی نکره، کسره ضبط شده است: بعضی زیر بعضی، پسر دانا (حاجی سید آقایی، ۱۳۹۱: ۱۲۱). بنابراین چه تلفظ دوره میانه (ē) و چه دوره نو (ī) را در نظر بگیریم، حذف آن در املا قابل مشاهده است. نمونه‌هایی از کسره جانشین ی نکره در ادامه آمده است:

ز تهران چه در شهر مشهد رسید / سپاه [ی] ز خیل خوارج گزید (۶ر)	ز طهران چه در شهر مشهد رسید سپاه ز خیل خوارج گزید
بشد جلوه گر هم چه باغ بهشت / بهشت [ی] پدید آمد عنبر سرشت (۷ر)	بشد جلوه گر هم چه باغ بهشت بهشت پدید آمد عنبر سرشت
کمانی به دوش به دست [ی] کمند (۱۰ر)	کمانی به دوش به دست کمند

- کسره به جای ی نکره مخصوصه

در ابیات زیر به جای عبارت «...ی که ...» که در زبان فارسی با نام نکره مخصوصه به کار می‌رود (در این مورد ر.ک.: ابن‌الرسول و رحیمی ۱۳۹۳ و، «...ی که ...» به کار رفته است:

رسیدند آن قوم بد شنشنه / بسان[ی] که از ذئب دژان رمه (۵۱پ)	رسیدن آن قوم بد شنشنه بسان که از ذئب دژان رمه
چه برق[ی] که رخشان شود از سحاب (۶۷پ)	چه برق که رخشان شود از سحاب

صادقی (۱۳۹۵: ۳-۸) در مورد کاربرد کسره اضافه به عنوان «که» موصول که ساختاری نحوی بازمانده از دوره میانه است، نمونه‌هایی از متون کهن را ذکر کرده است.

- «ی» جانشین کسره اضافه

از سوی دیگر در برخی موارد به جای کسره اضافه، «-ی» آمده است. برای مثال «شاه لب‌تشنگان» به صورت «شاهی لب‌تشنگان» نوشته شده است. این شیوه نگارش نیز نشان‌دهنده این است که نویسه «-ی» می‌تواند نشان‌دهنده مصوت «ی» باشد. حتی در یک مورد کاتب، نسخه را از «سپاهی امیر عرب» به «سپاه امیر عرب» اصلاح کرده است:

وزان سو سپاهی ه امیر عرب (۱۹پ)	وزان سو سپاهی ه امیر عرب

مشابه این ضبط در متون کهن نظیر ترجمه و قصه‌های قرآن (۱۳۳۸: ۲۹) و لسان‌التنزیل (۱۳۴۴: ۵۰) و قرآن مترجم ۲۰۰۳ (حاجی سید آقایی، ۱۳۹۸: ۲۱۶) نیز دیده می‌شود. در تفسیر نسفی نیز یکی از گونه‌های ضبط کسره اضافی، ی است (حاجی سید آقایی، ۱۳۹۱: ۱۲۰): برادری تو (= برادر تو). در قصص الانبیای نیشابوری نیز مشابه همین ضبط مشاهده می‌شود (حاجی سید آقایی، ۱۳۹۰: ۶۵). برخی از نمونه‌های موجود در نسخه جهت مزید فایده در ذیل آمده است:

چه در کربلا شاهی (شاه) لب تشنه‌گان (۹پ)	چه در کربلا شاهی لب تشنه‌گان
مگر یادش آمد ز دشت بلا / ز شبه رسول شهی (شه) کربلا (۱۷ر)	مگر یادش آمد ز دشت بلا / ز شبه رسول شهی کربلا
به وی مستجاب آهی (آه) ناگاه شد / که آن خاین دولت شاه شد (۱۴پ)	بوی مستجاب آهی ناگاه شد / که آن خاین دولت شاه شد
به همراهی (همراه) محمد کاظم نیک پی (۱۵پ)	همراهی محمد کاظم نیک پی
ز شرم رخی (رخ) میر صاحب جلال / شدی بدر کامل بسان هلال (۱۶پ)	ز شرم رخی میر صاحب جلال / شدی بدر کامل بسان هلال
به هر سو که سودای رزمش فتاد / سری (سر) خصم در زیر پا می‌نهاد (۲۵ر)	به هر سو که سودای رزمش فتاد / سری خصم در زیر پا می‌نهاد

ز پیکان چه آتش برافروختی / تنی (تن) خصم از آتش سوختی (۲۵پ)	ز پیکان چه آتش برافروختی / تنی (تن) خصم از آتش سوختی
بفرمود تیرافکنان بی‌درنگ / روند بر سری (سر) برج‌های خدنگ (۲۵پ)	بفرمود تیرافکنان بی‌درنگ / روند بر سری (سر) برج‌های خدنگ
بیامد دری (در) قلعه آواز داد (۳۸ر)	بیامد دری (در) قلعه آواز داد
چه کردند کوچ از سری (سر) چشمه‌سار (۳۶پ)	چه کردند کوچ از سری (سر) چشمه‌سار
به حکم شهنشاهی (شهنشاه) اسلامیان / سزای عمل یافتند آن زمان (۴۸ر)	به حکم شهنشاهی اسلامیان / سزای عمل یافتند آن
یکی نامه آقا به صد احترام / نوشتی به آن سروری (سرور) نیکنام (۵۹پ)	یکی نامه آقا به صد احترام / نوشتی به آن سروری (سرور) نیکنام
به رویش دری (در) غم ز الطاف بست (۶۶ر)	به رویش دری (در) غم ز الطاف بست
به خود گفت آن سروری (سرور) باوفا (۸۲ر)	به خود گفت آن سروری (سرور) باوفا
بده جرعه‌ای بر منی (من) خاکسار (۹۷ر)	بده جرعه‌ای بر منی (من) خاکسار

- ضمه به جای کسره اضافه

در یک مورد به نظر می‌رسد که ضمه به جای کسره اضافه به کار رفته است. این نوع کاربرد ضمه در مقدمه‌الادب زمخشری، ترجمه تفسیر طبری، تاج التراجم و برخی متون کهن دیگر نیز دیده می‌شود؛ برای مثال: زندگانی خویش (= زندگانی خویش) در مقدمه‌الادب زمخشری، پارسی و دری (= پارسی دری) در ترجمه تفسیر طبری، به اجتهاد و مرد فقیه (= به اجتهاد مرد فقیه) در تاج التراجم (ر.ک.: حاجی سید اقای، ۱۳۹۰: ۶۵-۶۶). در متن حاضر نیز در بیت زیر به نظر می‌رسد «ضمه» به جای «کسره» بین «سیم و شان» نشسته:

برآوردند از کاروانی دمار / به بردند زر و سیم‌شان (= سیم‌شان) باربار (۵۷ر)	برآوردند از کاروانی دمار / به بردند زر و سیم‌شان

۴.۲.۷. ش و -شان فاعلی

در برخی از ابیات متن حاضر «ش/شان» در جایگاه متمم یا مفعول قرار ندارد؛ بلکه نقش فاعل را در جمله دارد. این ساخت که بازمانده از دوره میانه است، در فارسی نو با عنوان «ش فاعلی» (ابوالقاسمی، ۱۳۸۱: ۲۰۷) شناخته می‌شود. این ساخت با تنوع بیشتری در مناجات‌های خواجه عبدالله در طبقات الصوفیه و بعضاً کشف‌الاسرار به صورت فعل‌های ماضی متعدی دیده می‌شود که با الگوی ساخت ماضی مطلق در فارسی میانه مطابقت کامل

دارند؛ یعنی در آن‌ها به جای فاعل از ضمایر غیر فاعلی استفاده شده است و شناسه هم ندارند: گیرم کم تو به علم بیافت (نسخه بدل: گیرم که تو را به علم یافتم) (خواجه عبدالله، ۱۳۶۰: ۱۶۷)؛ از دنیا بیامدی و ات^۵ من نشناخت (نسخه بدل: از دنیا بیامدی و مرا نشناختی) (همان: ۶۴۴). این نمونه‌ها که ریشه در فعل ماضی متعدی پهلوی دارند، از نظر نحوی دارای ساختی است که آن را «ارگاتیو» (ergative) می‌نامند. مهم‌ترین ویژگی ساخت ارگاتیو مطابقت شناسه‌ها با مفعول به جای عامل (= فاعل) (agent) است (در مورد گونه‌های مختلف مطابقت در ساخت ارگاتیو از منظر رده‌شناسی زبان: Dabir-Moghaddam, 2012: 31-36 & 68-69). اما این ویژگی ساخت ارگاتیو به فارسی نو نرسیده و به جای آن نوعی ساخت رواج یافته که در آن فاعل به صورت ضمیر متصل به کار می‌رود و فعل‌ها نیز شناسه ندارند و به صورت یکسان دیده می‌شوند (برای اطلاعات بیشتر در این زمینه ر.ک.: نوروزی، ۱۳۹۱).

در مورد «ش» فاعلی باید گفت با اینکه فعل سوم شخص ماضی، پایانه صرفی ندارد، ولی ضمیر غیر فاعلی «ش» برای معین کردن شخص فعل، پیش از آن آمده است. این صیغه به همین صورت در متون پهلوی نیز به کار رفته است. برای مثال *guftiš ohrmazd* (= اورمزد گفت) (در ترجمه عبارت اوستایی *mraoṭ zaraθuštrō*) در زند بهمن یسن ۴۰۳؛ ۴۰۷؛ ۷۱۰ و ۵۱۰ و... (رک. زندبهمن یسن ۱۳۸۵، مقدمه: یازده). ابوالقاسمی مثالی از ویس و رامین نیز در این زمینه ذکر می‌کند: *چو بشنید این سخن رامین بیدل / ز آب دیده کردش خاک را گل* (فخرالدین اسعد گرگانی، ۱۳۴۹: ۱۱۹). این کاربرد هنوز در زبان گفتگویی تهران رایج است (ابوالقاسمی، ۱۳۸۱: ۲۰۷). آموزگار نیز نمونه‌ای از این کاربرد در صد در نثر نشان داده است: *کوشد تا گزند بدان خانه رساندش* (صد در نثر ۳۲ (۵): به نقل از رواقی، ۱۳۴۶: ۳۸۷). این ساخت تا چندی پیش در جنوب خراسان رواج کامل داشته است؛ اما اکنون فقط در نواحی خاصی شنیده می‌شود (در مورد انواع ساخت ارگاتیو در گویش بیرجند ر.ک.: رضایی، ۱۳۷۷: ۲۸۰-۲۵۲ و نوروزی، ۱۳۹۳). نمونه‌هایی از کاربرد ساخت ارگاتیو در گویش قدیم جنوب خراسان:

- *إش که* (رضایی، ۱۳۴۴: ۶۵): کرد
- *أم بیامه* (همان: ۶۶): آدمم
- *أم نماد* (همانجا): نمی‌خواهم
- *نگا کو کین کیس که صداش مگونه؟* (ایوانف، ۱۳۹۱: ۷۸): نگاه کن که این کیست که صدا می‌کند.
- *مشک او رو و شاخ درختش ک* (همان: ۷۹): مشک آب را بر شاخه درخت آویزان کرد.
- *قلف اوش گر که کاجی میزه، آرد ام خمیرش که* که کماش بیزد (همانجا): دیگ را آب کرد که کاجی بیزد، آرد را هم خمیر کرد که کماج بیزد.
- *کماج ام زر آتشش که* (همانجا): زیر کماج را نیز آتش روشن کرد.

- رایش نَمِرَو (همان: ۸۰): راه نمی‌رفت
- و ر خَزَشِ كِ (همان: ۸۰): برخاست (ایوانف در توضیحات این عبارت می‌نویسد: در اینجا «ش» واضحاً به جای «او» به کار رفته است) (همان: ۲۲۹)
- بعداش به دل نومیدش میده (همان: ۸۰): بعد با دل نومید گفت نمونه‌هایی از کاربرد «ش/شان» فاعلی در متن حاضر در ادامه می‌آید:

ش فاعلی	
به سویش نظر کرد امیر کبیر / بیدیش رخس را چه مهر منیر (۱۶پ)	برم لعی برصا جنت سویش نظر کرد امیر کبیر بیدیش رخس را چه مهر منیر
کشیدش سلطان وی را به بر (۱۷ر)	کشیدش سلطان وی را به بر
عقابش برآورد پر چون کلاغ (۱۷ر)	عقابش برآورد پر چون کلاغ
ز دست اخوت رسیدش به یاد (۳۵پ)	ز دست اخوت رسیدش به یاد
شان فاعلی	
به بینم که با حکم آن نامدار / نمودندشان ره زنی را شعار	به بینم که با حکم آن نامدار نمودندشان ره زنی را شعار
چنان خون بریزد ای پر دلان / که گردندشان عبرت دیگران (۱۰۳ر)	چنان خون بریزد ای پر دلان که گردندشان عبرت دیگران
به هرجا که شان بار انداختند / رباطی ز بار شتر ساختند (۷۶پ)	به هرجا که شان بار انداختند رباطی ز بار شتر ساختند

در بیت زیر، اگر فرض ایراد نحوی را منتفی بدانیم، شاهد نوعی از دستوری شدگی «ش» هستیم که سبب تهی شدن کامل آن از معنای دستوری و واژگانی شده است که نشان می‌دهد کاربرد این ساخت در حال فراموشی بوده است:

سخن گر ززند فرقه بی حساب / به نیزه دهیدش به ایشان جواب (۱۰۲پ)	سخن گر ززند فرقه بی حساب به نیزه دهیدش به ایشان

۴. ۲. ۸. افزایش «ن» غیر اشتقاقی

این تحول که در برخی از واژه‌ها مانند زمین، انگشترین (اسرارالتوحید، تفسیر ابوالفتوح و...)، آشتین (کلیله و دمنه)، آنهان (فرهنگنامه قرآنی)، اون (همانجا)، اینهان (همانجا)، بانون (قصه حمزه)، بهان (فرهنگنامه قرآنی)، بی‌همتان (همان) و واژه‌های دیگر نیز دیده می‌شود، افزوده شدن «ن» غیر اصلی به واژه و دلیل آن وجود یک مصوت

بلند پیش از آن است: «با بررسی همه کلماتی که در آخر آن‌ها صامت نون اضافه شده است در می‌یابیم که این صامت غیراشتقاقی تنها به پایان کلماتی افزوده شده که به مصوت بلند ختم می‌شوند. به نظر می‌رسد که ظهور صامت ن بعد از مصوت‌های بلند به این صورت پیش آمده باشد که به دلیل کشیدگی این مصوت‌ها در پایان تلفظ آن‌ها مقداری از هوا از راه بینی خارج شده و در نتیجه خود مصوت‌ها غنه شده‌اند؛ ولی به سبب نبودن مصوت‌های غنه در زبان فارسی، بعدها این غنه‌شدگی منجر به پیدایش صامت غنه‌دندانی ن شده و مصوت‌های بلند مورد نظر کوتاه شده‌اند» (صادقی، ۱۳۸۳: ۱-۲ و نیز ر.ک.: همو، ۱۳۶۸). (حاجی سید آقایی، ۱۳۹۷: ۷۰) نمونه‌هایی از افزوده شدن n پس از مصوت بلند را نشان داده است.

در متن حاضر در دو کلمه این تحول قابل مشاهده است: ۱. سون، ۲. همین. مورد اول تنها یک بار و مورد دوم به کرات در متن مشاهده شده است:

به هر سو^ن (= سو) که خود دانی ای نامور / بینداز بر جان اعدا شرر (۱۸ پ)	هر که خوب دانی او را بند از جان اعدا

در مورد کاربرد «همین» به جای «همی» (صادقی (۱۳۸۳: ۴) «ن در عبارت «همین‌که» زائد است و اصل این ترکیب «همی‌که» است؛ همی غیر از استمرار در مورد وقایعی که یک بار و به طور ناگهانی اتفاق می‌افتند نیز به کار رفته است، مانند مثال‌های زیر: پس همی شب از شب‌ها ایزد تعالی آن قوم را که ماهی گرفته بودند، کپیان گردانید (تفسیر قرآن پاک)). بنابراین توضیحات، روشن است که صادقی تنها نمونه یافته شده از افزایش ن غیراشتقاقی به «همی» را «همین‌که» می‌داند؛ اما در متن حاضر، پیشوند فعلی «همی» همواره به صورت «همین» به کار رفته است که نمونه‌هایی از آن در ادامه نقل می‌شود:

پیاده همین (همی) رفت در دشت و در (۸ پ)	پیاده همین مرتنه در دشت
همین (همی) خواست از کردگارش ظفر (۹ پ)	همین خواست از کردگارش ظفر
به اذن ترخص ز سلطان دین / خزیمه همین (همی) بوسه دادی زمین (۱۰ ر)	بازن ترخص سلطان دین خزیمه همین بوسه دادی زمین
همین (همی) ریختند خون دل از بصر (۱۲ پ)	همین ریختند خون دل از بصر
پیاده همین رفت در دشت و در (۱۵ ر)	پیاده همین رفت در دشت
همین راند با لشکر خود فرس (۲۵ پ)	همین راند با لشکر خود فرس
همین خواست زهار از شصتشان (۵۷ پ)	همین خواست زهار از شصتشان
پی دفع آن فرقه مفسدین / همین تاختن از یسار و یمین (۶۴ پ)	پی دفع آن فرقه مفسدین همین تاختن از یسار و یمین

ز مژگان همین کرد لؤلؤ نثار (۷۹ر)	مژگان همین کرد لؤلؤ نثار
به عزت به بوسید آفا زمین / همین سود بر درگهی وی جبین (۸۵پ)	عزت به بوسید آفا زمین همین سود بر درگهی وی جبین

در برخی از موارد بین «همین» (همی) و فعل فاصله افتاده و حتی «همین» پس از فعل آمده است که زبان متن را به قرون نخستین فارسی نو نزدیک می‌کند:

چه شیران نمودند همین کارزار (۴۲ر)	چه شیران نمودند همین کارزار
ز بس برده بودند متاع عراق / همین کاروان می‌نمودند سراق (۵۷ر)	ز بس برده بودند متاع عراق همین کاروان می‌نمودند سراق
براهیم خان از فراق پسر / همین اشک جاری نمود از بصر (۶۶ر)	براهیم خان از فراق پسر همین اشک جاری نمود از بصر

در برخی از موارد «همین» با پیشوند استمراری «می» یا پسوند «ی» همراه شده که نشان می‌دهد «همی» «همین» از معنای خود تهی شده است:

همین (همی) آصف از غصه می‌زد به سر (۱۵ر)	همین آصف از غصه می‌زد به سر
همین (همی) کبک دل را نمودی کباب / ز جند شیاطین چه تیر شهاب (۳۹پ)	همین کبک دل را نمودی کباب ز جند شیاطین چه تیر شهاب

۴.۲.۹. غلط‌های املائی

در این مثنوی تاریخی، به دلایل مختلف، غلط‌های املائی زیادی به چشم می‌خورد که ذیلاً به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود:

ازدهام (ازدهام) (۷پ)	ازدهام	چه اسب و صلاح (صلاح) وی آماده شد (۸پ)	چه اسب و صلاح وی آماده شد
چه بر شاه اسلام ملای شد	چه بر شاه اسلام ملای شد	چه بر شاه اسلام یاقی (یاغی) شدند (۴۸ر)	چه بر شاه اسلام یاقی شدند
قنودند یکسر دراون آبگاه	قنودند یکسر دراون آبگاه	قنودند (غنودند) یکسر در اون آبگاه (۵۸پ)	قنودند (غنودند) یکسر در اون آبگاه
بلوچان چه زاین کار آگه شدند	بلوچان چه زاین کار آگه شدند	بلوچان چه زاین کار آگه شدند / سوی لوطشان عازم ره شدند (۵۸پ)	بلوچان چه زاین کار آگه شدند
چه مکش سه روزگار بر بوقی بنجار مایل شد	چه مکش سه روزگار بر بوقی بنجار مایل شد	چه مکش (مکش) سه ده روز کامل شدی / به رفتن بنجار مایل شدی (۶۰ر)	چه مکش سه روزگار بر بوقی بنجار مایل شد
چه در آن بگان کنین شادی	چه در آن بگان کنین شادی	چه در آن مکان کوس شادی زدند / طلاطم (تلاطم) به گاؤ به ماهی زدند (۶۰پ)	چه در آن بگان کنین شادی

سوقات راه (سوغات راه) (۹۵ر)

سوقات راه

فیض (فیض) عظما رسید

فیض عظما رسید (۸۵ر)

برون شد ز سرهایشان عقل هرس (حرص؟) / گزیدند اصبع ز حیرت به طرس

(حرصس) (۸۹ر)

برون شد ز سرهایشان عقل / گزیدند اصبع ز حیرت به طرس

مرادخان بد رگ خراسان شدی (۱۰۲پ)

مرادخان بد رگ خراسان شدی

نتیجه‌گیری

منظومه تحفة الاعظام، از نظر زبانی، ویژگی‌هایی دارد که تابعی است از ژانر (نوع)، زمان، جغرافیا و جهان بینی خالق اثر. از نظر جغرافیایی، ناحیه تألیف اثر که منطقه فائات در جنوب خراسان بوده است، سبب بروز ویژگی‌های منحصر به فرد و کمیابی در زبان و کتابت اثر شده است. جهان بینی شاعر سبب شده است که بر خلاف حماسه‌های تاریخی و حتی حماسه‌های دینی پیش از آن بسامد واژه‌های عربی، بویژه واژه‌های عربی مهجور، در این متن بسیار زیاد باشد. دلیل این امر احتمالاً تعلقات شدید و تحصیلات مذهبی شاعر بوده است. از سوی دیگر در این منظومه به اقتضای زمان و مکان، واژه‌هایی به کار رفته که نه تنها در ژانر حماسی، که در گفتمان شعر سنتی نیز سابقه چندانی ندارند و در روزگار سرایش این اشعار، مُدرن محسوب می‌شده‌اند. کاربرد این کلمات در بسیاری از موارد به اقتضای تاریخی و محلی بودن شعر است. در کنار گرایش و شاید اجبار برای کاربرد واژه‌های عصر جدید، شاعر در همه جا به تقلید از اشعار حماسی کلاسیک، سعی نموده برخی ویژگی‌های کهن را در شعر خود زنده کند؛ اما مهم‌ترین ویژگی منظومه مورد بحث، تأثیرپذیری آن از گونه گویشی جنوب خراسان، منطقه قاینات، است؛ این تأثیرپذیری دلایل زیادی دارد: نخست اینکه منظومه به نوعی تاریخ‌نگاری محلی محسوب می‌شود و خود شاعر نیز زاده و بالیده همان ناحیه است. ممدوح و مخاطبان او نیز عمدتاً متعلق به همان ناحیه هستند و بنابراین طبیعی است که شاعر به صورت خودآگاه و ناخودآگاه از گونه گویشی زبان استفاده کرده است. از جمله ویژگی‌های گویشی این متن عبارت است از: کاربرد واژه‌های گویشی، ضبط تلفظ‌های گویشی واژه‌های معیار و کاربرد «از» به نشانه کسره اضافه. از نظر نسخه‌شناسی در کل نسخه، گرایش به پیوسته‌نویسی اجزاء زبانی است، مگر مواردی خاص. برای مثال «ای» ندا، نشانه جمع «ها»، «آن» وابسته پیشین، پیشوند فعلی «می» و حتی همکرد فعل مرکب، پیوسته نوشته می‌شود. اما «به» در جایگاه پیشوند فعلی، همواره جدا نوشته می‌شود. از نظر زبانی اهم نکات عبارت‌اند از: کاربرد «چه» در معنی «مانند» و «زمانی که» و «زیرا، چون که، از آنجاکه»، کاربرد «همچه» در معنی «همچون». در مورد ضبط گونه گفتاری کلمات نکات مهم عبارتند از: کلماتی که در آن‌ها -ان به کار رفته به صورت‌های زیر ضبط شده است: - ان به صورت اون/اون و اون < آن، واو معدوله به صورت‌های $XU < X^{wā}$ (خوا < خو) و در یک مورد $X^{wā} < Xā$ (خوا < خا) ضبط شده است، شناسه جمع سوم شخص در برخی موارد بدون «-د» ضبط شده است، «و» عطف

یا ربط به چهار صورت متفاوت ضبط شده است: ۱. با نویسه «و»؛ ۲. با نویسه «وُ»؛ ۳. گاهی نوشته نشده؛ ۴. با (ضمه)ء بالای حرف آخر کلمه، واژه هامون به صورت هامان و همایون به صورت همایان ضبط شده و روشن نیست که نوعی تحول آوایی است یا قیاس نادرست شاعر، جانشین شدن کسره به جای «سی» نکره، کسره به جای سی نکره مخصوصه، جانشین شدن «سی» به جای کسره اضافه، جانشینی ضمه به جای کسره اضافه، کاربرد ضمائر -ش و -شان فاعلی، افزایش «ن» غیر اشتقاقی در برخی از واژه‌ها. با توجه به این موارد به نظر می‌رسد شاعر که فردی تحصیل کرده و آشنا به زبان عربی و علوم دینی و فرهنگ اصیل ایرانی بوده، این حماسه را تحت تأثیر گویش و زبان مادری خویش به نگارش درآورده و احتمالاً کاربرد عامه، محلی و منطقه‌ای آن بیشتر مد نظر عاصی بوده است.

منابع

- ۱- ابن الرسول، سید محمدرضا و رحیمی خویگانی، محمد (۱۳۹۳)، «انواع ی در زبان فارسی امروز»، فنون ادبی، پاییز و زمستان، شماره ۱۱، ص: ۴۹-۵۸
- ۲- ابوالقاسمی، محسن (۱۳۸۱)، دستور تاریخی زبان فارسی، تهران: سمت.
- ۳- ابوالقاسمی، محسن (۱۳۸۴)، تاریخ زبان فارسی، طهوری: تهران.
- ۴- ایوانف، ولادیمیر الکسی ویچ (۱۳۹۱)، فارسی در گویش بیرجند، ترجمه محمود رفیعی، تهران: هیرمند
- ۵- اقبالی، ابراهیم؛ عابدی، محمدرضا؛ خاکپور، محمد؛ احمدی دیزج، اباصلت (۱۴۰۳)، «بررسی و تحلیل ویژگی‌های زبانی در نسخ خطی شروح شرف‌نامه نظامی گنجوی»، زبان و ادب فارسی، بهار و تابستان، سال ۷۷، شماره ۲۴۹، ص: ۷۷-۹۷
- ۶- بهار، محمد تقی (۱۳۷۵)، سبک‌شناسی، سه جلد، تهران: توس.
- ۷- ترجمه و قصه‌های قرآن (۱۳۳۸)، به اهتمام یحیی مهدوی و مهدی بیانی، دانشگاه تهران، تهران.
- ۸- چنگیزی، احسان، و عبدالکریمی، سپیده. (۱۳۹۶). روند دستوری شدگی حرف اضافه «از» در زبان فارسی. پژوهش‌های زبانی (دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران)، ۸(۲)، ۲۱-۳۸.
- ۹- حاجی سیدآقایی، اکرم‌السادات (۱۳۸۶)، «بحثی در باب برخی از نشانه‌های استفهام در فارسی کهن»، نشریه نامه فرهنگستان، تابستان، شماره ۳۴، ص: ۱۴۱-۱۶۸
- ۱۰- حاجی سیدآقایی، اکرم‌السادات (۱۳۸۸)، «لزوم تصحیح مجدد ترجمه تفسیر طبری»، معارف، شماره ۶۸، ص: ۱۰۹-۱۳۸
- ۱۱- حاجی سیدآقایی، اکرم‌السادات (۱۳۹۰)، لزوم بازنگری در تصحیح قصص الانبیای نیشابوری، نشریه ضمیمه آینه میراث، شماره ۲۱، صص ۳-۱۱۲

- ۱۲- حاجی سیدآقایی، اکرم‌السادات (۱۳۹۱)، «پژوهشی در شیوه تصحیح تفسیر نسفی»، نشریه ضمیمه آینه میراث، شماره ۲۸، صص: ۱-۱۵۶
- ۱۳- حاجی سیدآقایی، اکرم‌السادات (۱۳۹۷)، «درباره دو تحول ناشناخته مصوت‌های \bar{o} و \bar{u} در فارسی قدیم»، فرهنگ‌نویسی، شماره ۱۳، صص: ۵۵-۶۳.
- ۱۴- حاجی سیدآقایی، اکرم‌السادات (۱۳۹۷)، «ویژگی‌های زبانی قصص الانبیا (نسخه کتابخانه مجلس به شماره ۱۴۶۹۷)»، نشریه فرهنگ‌نویسی، (ویژه‌نامه فرهنگستان)، بهار، شماره ۱۳، صص: ۶۵-۹۴
- ۱۵- حاجی سیدآقایی، اکرم‌السادات (۱۳۹۸)، «ویژگی‌های زبانی قرآن مترجم ۲۰۰۳»، نشریه فرهنگ‌نویسی (ویژه‌نامه فرهنگستان)، تابستان، شماره ۱۵، صص: ۲۰۷-۲۱۸
- ۱۶- خطیب رهبر، خلیل (۱۳۷۲)، دستور زبان فارسی (کتاب حروف اضافه و ربط)، چاپ سوم، تهران: مهتاب.
- ۱۷- خواجه عبدالله انصاری هروی (۱۳۶۰)، طبقات الصوفیه، به تصحیح محمد سرور مولایی، تهران: انتشارات توس.
- ۱۸- رازی، ابوالفتوح (۱۳۶۵)، *روح الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن* (تفسیر ابوالفتوح)، به کوشش محمدجعفر یاحقی و محمد مهدی ناصح، مشهد، آستان قدس رضوی.
- ۱۹- رضایی، جمال (۱۳۴۴)، گویش بیرجند (بخش نخست: فرهنگ ملا علی اشرف صبحی)، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ۲۰- رضایی، جمال (۱۳۷۳)، واژه‌نامه گویش بیرجند، به اهتمام و هزینه محمود رفیعی، تهران: انتشارات روزبهان.
- ۲۱- رضایی، جمال (۱۳۷۷)، بیرجندنامه، تهران: هیرمند
- ۲۲- رواقی، علی (۱۳۴۶)، «ساختمانی از فعل ماضی»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی، سال شانزدهم، شماره چهارم، صص: ۳۸۱-۳۹۳
- ۲۳- رومیة، وسام؛ طاهری، حمید؛ سمیع‌زاده، رضا (۱۳۹۸) «بررسی کاربردی و تحلیل حرف اضافه «از» در کتاب مرزبان‌نامه، کاوش‌نامه زبان و ادبیات فارسی، زمستان، شماره ۴۳، صص: ۱۸۵-۲۱۶.
- ۲۴- زند بهمن یسن (۱۳۸۵)، تصحیح متن، آوا نویسی، برگردان فارسی و یادداشت‌ها از محمد تقی راشد محصل، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران.
- ۲۵- سپهر، محمدتقی (۱۳۵۱)، براهین العجم، با حواشی و تعلیقات سیدجعفر شهیدی، تهران: دانشگاه تهران.
- ۲۶- سعیدزاده، سید محسن (۱۳۶۹). بزرگان قاین، قم: مؤلف.
- ۲۷- صادقی، علی اشرف (۱۳۶۳)، «تبدیل آن و آم به اون و اوم در فارسی گفتاری و سابقه تاریخی آن»، مجله زبانشناسی، سال اول، ش ۱، صص: ۵۲-۷۱
- ۲۸- صادقی، علی اشرف (۱۳۶۸)، «یک قاعده آوایی زبان فارسی»، پاییز و زمستان، شماره ۱۲، نشریه زبان‌شناسی، صص: ۶۲-۷۴

مطالعات

مقالات علمی

اخبار و گزارشها

- ۲۹- صادقی، علی اشرف (۱۳۸۳)، «دو تحول آوایی در زبان فارسی (حذف و اضافه شدن صامت «ن» بعد از مصوت‌های بلند)»، مجله زبان‌شناسی، س ۱۹، ش ۲، پاییز و زمستان، ص ۹-۱
- ۳۰- صادقی، علی اشرف (۱۳۸۴)، «تدقیقی در تحفة الملوک»، نشر دانش، شماره ۱۱۰، ص: ۵۲-۶۳
- ۳۱- صادقی، علی اشرف و حاجی سیدآقایی، اکرم‌السادات (۱۳۹۰)، «بعضی شکل‌های ناشناخته‌شناسه‌ها در فارسی قدیم»، مجله دستور، شماره ۷، ص ۳-۵۷
- ۳۲- صادقی، علی اشرف (۱۳۹۱)، «ابیات شیرازی سعدی در مثلثات»، زبان‌ها و گویش‌های ایرانی (ویژه‌نامه‌نامه فرهنگستان) شهریار، شماره ۱، ۵-۳۸
- ۳۳- صادقی، علی اشرف (۱۳۹۱)، «اضافه‌شدن پسوند یای مصدری به اسامی معنی»، نشریه دستور، ویژه‌نامه‌نامه فرهنگستان، اسفند، شماره ۸، ص: ۲-۹
- ۳۴- صادقی، علی اشرف (۱۳۹۵)، «کسره اضافه به جای «که» موصول»، فرهنگ‌نویسی (ویژه‌نامه‌نامه فرهنگستان)، دی، شماره ۱۱، ص: ۳-۸
- ۳۵- طبری، محمد بن ایوب (۱۳۴۹)، مفتاح المعاملات، به کوشش محمدمین ریاحی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ۳۶- فاضل هاشمی، محمدرضا (۱۳۸۰)، فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، جلد ۱۷ (ادبیات)، مشهد، به‌نشر.
- ۳۷- قصاب‌پور، زهره؛ رادفر، ابوالقاسم؛ شعبانلو، علیرضا؛ ربیع، علی (۱۳۹۸)، «واکاوی کاربرد معانی حرف اضافه «از» تا پایان قرن ششم؛ مطالعه موردی در چهار کتاب: تاریخ بلعمی، تاریخ بیهقی، قابوس‌نامه و جامع‌الحکمتین» کهن‌نامه ادب پارسی، بهار و تابستان، سال دهم، شماره ۱، ص: ۳۳۳-۳۵۹
- ۳۸- کریمی، الهه؛ بشیری، محمود؛ رواقی، علی (۱۴۰۳)، «شناخت تحلیلی و معرفی نسخ خطی جنون‌المجانین»، پژوهش‌های نسخه‌شناسی و تصحیح متون (مجله علمی بین‌المللی)، فروردین، دوره ۳، شماره ۱ (پیاپی ۵)، ص: ۲۹۱-۳۲۱
- ۳۹- کمالی، آمنه؛ اردلانی، شمس‌الحاجیه؛ حمیدی، سید جعفر (۱۴۰۰)، «معرفی نسخه خطی منحصر بفرد «ترجمه و شرح طب‌القلوب» و سبک‌شناسی آن»، سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)، تیر، شماره ۶۲، ص: ۲۲-۳۶
- ۴۰- لازار، ژیلبر (۱۳۸۴)، دستور زبان فارسی امروز، ترجمه مهستی بحرینی، تهران، هرمس.
- ۴۱- لسان‌التنزیل (۱۳۴۴)، به اهتمام مهدی محقق، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران.
- ۴۲- متینی، جلال (۱۳۵۱)، «تلفظ و ضبط‌های مختلف یکی از نشانه‌های نادر استفهام در فارسی» نشریه جستارهای ادبی، بهار، شماره ۲۹، ص: ۱۸۴-۱۹۲
- ۴۳- محیط طباطبایی، محمد (۱۳۵۱)، «درسی از دستور فارسی»، وحید، شماره ۱۱۱، ص: ۱۳۱۹-۱۳۲۶
- ۴۴- مشکین‌فام، مهرداد و نغزگوی کهن، مهرداد (۱۴۰۰)، «دستوری‌شدگی حرف تعریف نکره در فارسی باستان از منظر دستور ساختمدار»، نشریه جستارهای زبانی، مهر و آبان، شماره ۶۴، ص: ۳۳-۷۱

۴۵- منصوری، یدالله و مهرجویی، محمد (۱۳۹۵)، «پیشینه تاریخی پیشنهادهای فعلی در زبان فارسی»، تاریخ ادبیات، پاییز و زمستان، شماره ۷۹، صص. ۱۵۵-۱۷۴

۴۶- نائل خانلری، پرویز (۱۳۸۲)، تاریخ زبان فارسی، فرهنگ نشر نو، تهران.

۴۷- نوروزی، حامد (۱۳۹۱)، «تحول ساخت کُنایی در فارسی نو»، دستور (ویژه‌نامه‌نامه فرهنگستان)، اسفند، شماره ۸، صص.: ۱۰ تا ۶۱

۴۸- نوروزی، حامد (۱۳۹۳)، «بررسی معیارشدگی گویش بیرجند در دو قرن گذشته»، مطالعات فرهنگی اجتماعی خراسان، زمستان، شماره ۳۴، صص. ۶۷-۹۶

۴۹- نوروزی، حامد و عظیمی، عبدالغفور (۱۳۹۳)، واژگان و واج‌شناسی گویش طیس مسینا، تهران: فکر بکر.

۵۰- وحید دستگردی، محمد (۱۳۰۷)، «او او و یاء»، نشریه ارمان، مهر، دوره نهم، شماره ۷، صص.: ۳۸۵-۳۹۴

۵۱- هزار حکایت صوفیان (۱۳۸۲)، نسخه برگردانان: ایرج افشار و محمود امیدسالار، تهران: طلایه.

52- Bartholomae, C. (1961), *Altiranisches Wörterbuch*, Berlin: W. De Gruyter.

53- Dabir-Moghaddam, M. (2012), "Linguistic Typology: An Iranian Perspective", *Journal of Universal Language*, Vol. 13, No. 1, Sejong University, p. 31-70.

54- Kahn, M., Bernstein, J. (1981), "Progress of the un Change in Persian: dabestân vs. tâbestun", *Acta orientalia hungarica*, xxxv/1, pp.133-140.

55- Mayrhofer, M. 1976. *Kurzgefaßtes Etymologisches Wörterbuch des Altindischen*, Heidelberg: Carl Winter, Universitätsverlag.

56- Monier-Williams, M. 1899. *A Sanskrit-English Dictionary*, Oxford: The Clarendon Press.

57- Paul, D. (2008). The individuating function of the Persian "indefinite suffix. In Karimi, simin et al. (eds.), *Aspects of Iranian Linguistics*, 309-328. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.

58- Skjarv, P. O. (2002). *An introduction to Old Persian*. Revised and expanded 2nd edn.